

TOT BESLUIT

‘Afstand’ is een sleutelbegrip in de geschiedenis van Groningen. Die gedachte ligt ten grondslag aan ‘Groningen, een stad apart’, de eerste van de vier in dit boek bijeengebrachte studies. We hebben daarin gezien welke gevolgen de – betrekkelijk – grote afstand tussen Groningen en de ‘centra van de macht’ direct of indirect heeft gehad. We hebben ons daarbij geconcentreerd op de relaties tussen de stad en verschillende vorsten, op de betrekkingen tussen Groningen en zijn burens en op de manier waarop de stedelijke samenleving was georganiseerd en functioneerde. Voor wat het eerste betreft wees ik op de hardnekkigheid waarmee de Groningers de autonomie van hun stad hebben verdedigd en het succes dat zij daarmee hebben gehad. Daarnaast is de afgelegenheid van Groningen en de omgelegen streken er, samen met het ontbreken van invloeden van buitenaf, de oorzaak van geweest dat de stad kon uitgroeien tot het onbetwiste centrum van een verhoudingsgewijs groot gebied. Ten derde heeft deze combinatie van factoren ook tot gevolg gehad dat de Groninger bestuurders sterk gebonden waren aan de opvattingen en stemmingen die onder ‘het volk’ leefden, en dat deze situatie ook ongebruikelijk lang heeft geduurd.

In de andere verhandelingen in dit boek is Groningens afgelegenheid geen centraal thema, maar ze speelt op de achtergrond wel steeds haar rol. Men hoeft niet eens erg goed te kijken om te zien dat die rol ook vaak van grote betekenis was.

‘Groningens eerste parel’ is het verhaal over het Gorecht, een gebied dat ook wel bekend staat als ‘het Gericht van Selwerd’ en waarover de stad Groningen eeuwenlang de overheidsrechten heeft uitgeoefend. Deze streek is het decor en voorwerp geweest van belangentegenstellingen tussen lokale krachten enerzijds en vertegenwoordigers van het landsheerlijke gezag anderzijds. Een rondgang langs de grenzen van dit gebied leverde nieuwe inzichten op over de manier waarop het in de dertiende eeuw (opnieuw) in gebruik is genomen. Opvallend is daarnaast de belangrijke rol die de Friese Ommelanden gespeeld hebben in het proces dat van Groningen een zo goed als onafhankelijke stad maakte. De bisschop van Utrecht was sinds het jaar 1040 weliswaar de baas over Groningen en het Gorecht, maar in de praktijk kon hij zijn rechten niet handhaven. Het Utrechtse domkapittel zei het zelfs met zoveel woorden: we kunnen het Gorecht niet beheren zoals het zou moeten, want het ligt te ver weg. Het stadsbestuur kreeg hierdoor de ruimte om niet alleen binnen de muren, maar ook in het aangrenzende gebied de hoogste autoriteit te worden. Ook voor de regeringen van Karel V en Filips II was Groningen ver weg. Stad en Lande waren Karel V min of meer bij toeval in handen gevallen en zijn regering had er weinig voor hoeven doen. Daartegenover stond dat zij van het afgelegen gewest ook niet zoveel kon eisen. Toen de stad zich aan Karel V onderwierp, kreeg Groningen met betrekking tot het Gorecht zelfs meer dan het ooit had

gehad. Het stadsbestuur gedroeg zich sindsdien alsof het in de bestuurshiërarchie de plaats van de bisschop van Utrecht had ingenomen. De regering in Brussel heeft hiertegen eigenlijk niets ondernomen.

De Groninger stadsbestuurders waren slechts bereid directieven van de centrale regering op te volgen wanneer en voor zover zij die in het belang van de stad achtten. Maar ook omgekeerd verleende de regering aan de afgelegen stad slechts steun zolang zij haar nodig had. We zien dat in het derde verhaal, 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', waarin verslag wordt gedaan van een langdurige ruzie tussen beide steden. Volgens de Groningers had het stadsbestuur van Emden niet het recht om hun de vrije vaart over de Eems te verbieden. Zolang de regering in Brussel geïnteresseerd was in de ten oosten van de Eems gelegen streken, steunde zij Groningens positie tegenover Emden. In de tweede helft van de zestiende eeuw veranderde de politieke situatie. In het verhaal volgden we het verloop van dit diplomatieke conflict, dat zich afspeelt tegen de achtergrond van een stuk Westeuropese geschiedenis: het losser worden van de band tussen de Nederlanden en het Duitse Rijk, de ontwikkeling van de vorstenstaat en de groeiende betekenis van de centrale regering daarin. Deze laatste had echter in Groningen en Groningerland verhoudingsgewijs weinig te zeggen; alleen daarom al was 'Brussel' minder geneigd regionale problemen in dat afgelegen deel van de Nederlanden in verband te brengen met het belang van de staat. In het conflict rond de voorbijvaart van Emden gaf daarom niet het staatsbelang de doorslag, maar de opstelling van de stad Groningen, die bepaald werd door haar tradities en aloude angst voor economische en politieke concurrentie. Het resultaat was dat Groningen aan het kortste eind trok en dat er tot op de dag van vandaag onenigheid bestaat over de staatsgrens in de Eems.

In 'Dansen om de bruid' zagen we de Friese stadhouder Willem Lodewijk een vergeefse poging doen om de stad Groningen door middel van een list in handen te krijgen (1587). Ook ten tijde van de Opstand tegen Filips II was de afgelegenheid van Groningen en Groningerland van invloed op het verloop van de gebeurtenissen. Het relaas maakt tevens duidelijk dat we aan de complexiteit van de toenmalige verhoudingen in het noordelijk kustgebied geen recht doen, wanneer we die terugbrengen tot het eenvoudige schema 'Staatsen' *versus* 'Spanjaarden'. De Spaanse stadhouder Francisco Verdugo verkeerde in een moeilijke positie. Hij was voortdurend bang voor verraad, verafschuwde de eigengereide stadsbestuurders en wantrouwde hen. Maar Groningen was de sterkste vesting van zijn gouvernement en daarom moest hij wel met deze partners-tegen-wil-en-dank samenwerken. De Brusselse regering nam zijn adviezen niet serieus en wanneer ze dat een enkele keer wel deed, was ze niet bij machte hem de steun te geven die hij nodig had. Groningen lag zo ver weg dat er slechts sporadisch hulptroepen en geld aankwamen. Ondertussen worstelde de stad Groningen met een onmogelijk dilemma: voor haar veiligheid was ze afhankelijk van het koninklijke leger, maar tegelijkertijd zag ze – niet ten onrechte – in de aanwezigheid van deze strijdkrachten een bedreiging voor haar politieke onafhankelijkheid en economische basis. Tegelijk werden de stadsbestuurders keer op keer beschaamd in hun vertrouwen in de centrale regering. 'Brussel' bleek in de praktijk tot niet veel meer in staat dan het 'schenken van Hoofs wijwater', anders gezegd: het doen van loze beloften. Ook Verdugo's tegenspeler, de Friese stadhouder Willem Lodewijk, zat in een moeilijk parket. In eigen land had hij te maken met onbetrouwbare steden en met gereformeerden die hem te slap vonden. Ze verdachten hem zelfs van verraad. Bovendien werd zijn gouvernement vanuit het

zuiden en oosten bedreigd door koninklijke troepen. Ook Willem Lodewijk hoefde niet op veel steun van buitenaf te rekenen. De andere opstandige gewesten hadden het te druk met hun eigen zaken en wensten geen geld te spenderen aan Friesland. De aanslag die de Friese stadhouder in 1587 op Groningen deed, heeft nauwelijks bijgedragen tot versterking van zijn positie. Erkenning en roem werden pas zijn deel in 1594. Toen viel het besluit om alle beschikbare Staatse strijdkrachten tegen Groningen in te zetten en wisten Willem Lodewijk en zijn neef Maurits deze onderneming tot een succes te maken.

Wie aan het verleden van Groningen denkt, denkt aan de eeuwige ruzies tussen Stad en Ommelanden. Dat is geen wonder, want als we de afgelegenheid van dit gebied een doorslaggevende factor noemen voor zijn ontwikkeling en aard, dan kan de tegenstelling tussen stad en land worden aangemerkt als het meest specifieke motief in zijn geschiedenis, enigszins te vergelijken met wat men een *attractor state* noemt: de toestand waarnaar een systeem spontaan terugkeert, ongeacht de gebeurtenissen die zich voordoen. De stad kon niet zonder de Ommelanden, en ook omgekeerd was dat zo. Maar ambitieuze Ommelander heren meenden dat zij wel degelijk buiten de stad konden of, sterker nog, dat zij van de stad af moesten. Zij zagen Groningen als een onoverkomelijke hindernis op de weg naar de politieke macht waarop ze, als leden van een echte landadel, recht meenden te hebben. Overigens wekte het stadsbestuur door zijn vaak arrogante optreden ook wrevel en weerstand bij plattelanders, die voor hun dagelijks leven van de stad afhankelijk waren en nauwelijks reden hadden om de stedelingen een kwaad hart toe te dragen.

Sommige kwesties hebben zo'n lange en ingewikkelde geschiedenis, dat een uitputtende analyse ervan onmogelijk is, laat staan dat men zich er een bezon-

ken oordeel over kan vormen. Toch nemen we ook ten aanzien van dergelijke moeilijke zaken vaak een stellig standpunt in en houden daaraan vast. De neiging daartoe is des te sterker naarmate het probleem in kwestie ons meer persoonlijk raakt en nauwer samenhangt met ons zelfbeeld. Zo is het ook met de tegenstelling tussen Stad en Lande. Iedereen kent het verhaal en heeft zijn mening erover klaar. De kwestie zelf is gelukkig voltooid verleden tijd, zodat ze in toespraken, boeken en artikelen over het regionale verleden meestal op een luchtige toon kan worden besproken. Maar nog altijd liggen dicht onder de oppervlakte de emoties klaar om de kop op te steken zodra er een verkeerd woord valt. Vroeger, toen de controverse nog in volle hevigheid woerde, was die gevoeligheid uiteraard nog veel groter. Dat was in het bijzonder halverwege de zeventiende eeuw het geval. Het min of meer serene beeld van de geschiedenis van Stad en Lande dat oprijst uit de geschriften van een geleerd en serieus vorser als Ubbo Emmius, werd toen door de Ommelander heren afgeserveerd als het partijdige product van een man die 'der stad eigen historicus' was en dus alleen *his masters voice* liet horen.

Ofschoon het thema van de problematische relatie tussen Stad en Ommelanden alleen in 'Groningen, een stad apart' als zodanig is besproken, klonk het – het kan ja niet anders – ook in de andere stukken luid en duidelijk door. Beide partijen beriepen zich voortdurend op de geschiedenis: de Ommelander op de oude Friese vrijheden uit een mythisch verleden, de stadgers op gebruiken die sinds menscheugenis werden geëerbiedigd. Hoeveel begrip er ook mag zijn voor de traditionele voorstelling van zaken, toch moeten we ook met betrekking tot de verhouding tussen stad en Ommelanden oppassen voor een al te schematische kijk op de gebeurtenissen. Het beeld dat wij van de Groninger geschiedenis hebben,

is in hoge mate bepaald door de verhalen van verbiterde tegenstanders van de stedelijke politiek, zoals de kronieken van de jonker Johan Rengers van Ten Post en van de gereformeerde Ommelander boer Abel Eppens. In die geschriften wordt de stad Groningen weggezet als een nietsontziende tiran die zijn onderdanen tot zijn slaven maakt en leegzuigt. Ditzelfde beeld komen we tegen in de politieke memoranda, waarmee de Ommelander heren steun van buitenaf probeerden te krijgen voor hun strijd tegen de stad. In hun ogen was de stad Groningen 'de oorsprong van alle ellende'. Dat beeld is uiteraard een karikatuur. In ieder geval doet het geen recht aan de wederzijdse afhankelijkheid van stad en land, aan de talrijke familiebanden tussen stadsbewoners en Ommelanders, aan de compassie waarmee ook binnen de stadsmuren gesproken werd over het lijden van de Ommelander bevolking in de oorlogsjaren aan het einde van de zestiende eeuw, aan de volharding waarmee Ommelander en Drentse boeren, ondanks de gevaren die hen toen bedreigden, bleven doorgaan met het naar de stad brengen van hun producten, aan de voorschotten die Groninger handelaren aan de boeren uitbetaalden voor producten die pas vele maanden later zouden worden geleverd, en aan de steun die plattelanders, in geld of natura, van landeigenaren en kooplieden in de stad ontvingen wanneer het hun tegenzat.

Van stadszijde staat weinig of niets tegenover de negatieve karikatuur, die van de stad en haar politiek gemaakt is door haar Ommelander opposanten en door anderen die de Ommelander visie hebben overgenomen. In de stedelijke bronnen vinden we ook niets wat getuigt van eenzelfde haat tegen 'de Ommelanders' als mensensoort, als in de Ommelander geschriften tegen 'de Groningers'. De stadjes kenden hun tegenstanders: hun '*widersacher*' waren niet alle Ommelanders of de meerderheid van de plattelandsbevolking, maar een beperkt aantal toonaangevende

jonkers, die gebruik maakten van de diensten van een 'verrader' als dr. Hiëronymus Verrucius, de burgerzoon die als Ommelander syndicus de oppositie tegen zijn vaderstad aanvoerde en in pleitnota's en andere geschriften daaraan vorm gaf.

Eigenlijk was geen van beide partijen, de stadsbestuurders noch de Ommelander heren, in staat mee te groeien met de veranderende omstandigheden, laat staan dat ze in staat waren om dat in harmonie met elkaar te doen. Zoals ik zei: beide hielden vast aan het verleden. Opmerkelijk is dat eigenlijk niet. Onze voorouders vertrouwden alleen wat ze kenden, wat door de geschiedenis was beproefd en deugdelijk bevonden. Het nieuwe was onbekend en gold daarom als een bedreiging. Teruggrijpen op het oude vertrouwde was hun reflex bij alles wat zich voordeed. Dat verschijnsel zien we steeds weer en in allerlei verschillende omstandigheden terug. Wanneer de beperkte groep van stadsbestuurders te ver afweek van het geijkte patroon en de macht in de stad al te zeer dreigde te monopoliseren, kwam het vroeg of laat tot een reactie die erop gericht was de oude situatie te herstellen. De oligarchen werden tot de orde geroepen. Hun werd duidelijk gemaakt dat in Groningen het stadsvolk de baas was en dat dit 'de heren' alleen liet 'regeren', wanneer die bereid waren rekening te houden met de belangen van de stadjes. Herstel van de oude situatie was ook wat het Groninger stadsbestuur wilde in zijn conflict met Emden. Met het verbieden van de vrije vaart op de Eems hadden de autoriteiten in Emden, zo meenden hun Groninger collega's, 'iets nieuws' bedacht. Door zo te handelen hadden de Emders de vrede op het spel gezet. Met de leus 'terug naar de oude toestand' wist het Groninger stadsbestuur de Brusselse regering achter zich te krijgen. Maar toen deze de mogelijkheid opverde om ook van Nederlandse zijde 'iets nieuws' in

te voeren, schrokken de Groningers daarvoor terug. Het door Viglius van Aytta voorgestelde steunpunt op de westelijke oever van de Eems zou misschien een effectief middel zijn geweest ter bestrijding van de Emders pretenties, maar voor Groningen was zo'n nieuwigheid onaanvaardbaar. Het middel zou erger zijn dan de kwaal, omdat het de aloude monopoliepositie van de stad Groningen als haven en marktplaats zou ondergraven.

De conservatieve grondhouding was zo sterk, dat ook in die gevallen werd gedacht in termen van behoud en herstel, waar wij zouden spreken van ingrijpende veranderingen en vernieuwing. De Groningers zagen de uitbreiding van hun stapelclaim over een groter gebied niet als de invoering van nieuwe maatregelen, maar als de verdediging van een oud recht dat ze altijd al hadden bezeten, maar waarvan de toepassing door allerlei omstandigheden tot dusver niet mogelijk was geweest. Voor de hervormingsgezinden stond de reformatie niet gelijk aan de introductie van een nieuwe godsdienst, maar ging het om het herstel van de enige ware leer die in de loop van de eeuwen tot onherkenbaarheid verworpen was.

Het vasthouden aan het oude en zonodig willen terugkeren naar de oude toestand zien we ook bij de verdragen die Groningen met zijn landsheren sloot. Handhaving en bescherming van de oude rechten en privileges namen daarin steeds een prominente plaats in. Dat was ook nog het geval in 1594, toen de stad zich na een langdurig beleg gewonnen moest geven en naar de Staatse zijde overging. Het Tractaat van Reductie bevatte weliswaar geruststellende woorden die Groningen behoud van rechten toezegden, maar deze frasen konden niet verhelen dat de werkelijkheid ingrijpend was veranderd. Het duurde nog vele tientallen jaren voordat dit tot de Groningers doordrong en zij begrepen dat er een eind was gekomen aan de eeuwenlange onafhankelijkheid van hun stad.

Het hierboven beschreven conservatisme hangt nauw samen met de beperkte mogelijkheden die destijds op technisch vlak bestonden. In de eeuwen waarover deze verhalen gaan was het nog niet mogelijk om op grote schaal in te grijpen in het landschap of de structuur van de samenleving. De wereld was nog niet beheersbaar en van 'langetermijnvisies' had nog niemand gehoord. De tijdgenoten hadden vooral oog voor wat dichtbij was, zowel in ruimte als in tijd, en daarop reageerden zij. Natuurlijk keken ze ook wel vooruit en pleegden ze ingrepen om doelen te verwezenlijken. Die doelen lagen echter voor ons begrip zo goed als onder handbereik en wanneer ze werden gerealiseerd kwam van het een het ander, zonder dat alles van te voren was uitgestippeld. Dat is het beeld dat zich vanzelf vormt wanneer men de dagelijkse administratie van een stad als Groningen zorgvuldig bestudeert. Er zijn geen grote plannen, geen strategieën om de stedelijke macht uit te breiden, geen *masterplan* om de infrastructuur van Groningen en Groningerland geleidelijk het aanzien te geven van 'een spin in zijn web'. Brieven, aantekeningen van secretarissen, rapporten, memoranda en akten laten alleen kleine stapjes zien, meest reacties op wat zich binnen en buiten de stadsmuren voordeed.

Het motief van het benutten van de kansen en kansjes die zich voordeden, het zetten van kleine stapjes en het ontbreken van grote visies komt in de studies in dit boek niet aan bod. De aanwijzingen die we daarvoor in de bronnen tegenkomen zijn weliswaar talrijk, maar tegelijk ook zo minuscuul, dat men de sfeer die ze oproepen alleen op de lezer kan overbrengen wanneer men daarvan echt werk maakt. Hoogstens enkele passages zouden misschien voedsel kunnen geven aan het vermoeden dat de tijdgenoten niet in staat waren tot het realiseren van omvangrijke en ingewikkelde plannen en het overzien van grootschalige gebeurtenissen, laat staan dat ze daaraan gewend

waren. Ik doel hier op de verschillende vergeefse pogingen die zijn gedaan om een verbinding tot stand te brengen tussen de Eems en de Westerwoldse A (in 'Groningen en de voorbijvaart van Emden') en op de vergissingen die Groningers en Ommelanders maakten bij het interpreteren van oorlogshandelingen ('Dansen om de bruid'). De manier waarop zij de feiten duiden, wijst erop dat ze geen idee hadden van wat er kwam kijken voor een operatie zoals die door Willem Lodewijk in 1587 op touw was gezet. Zoals ik zei: men zag vooral het nabije en sloot bij het interpreteren daarvan aan bij wat men van vroeger en uit eigen ervaring wist. Des te meer reliëf krijgen de weinige echt grote ondernemingen die zijn aangepakt en tot een goed einde gebracht: de stapsgewijze en vele jaren durende economische verwurging van de stad door Willem Lodewijk en ook, enkele eeuwen eerder, de herindelings van het 'reitland' ten noordwesten van de middeleeuwse stad.

Het beste voorbeeld dat ik ken van de tastende manier waarmee het Groninger stadsbestuur tewerkging, heb ik weliswaar niet in dit boek beschreven, maar kan ik in dit verband niet onvermeld laten. Ik doel op de ontsluiting en inrichting van de onbewoonde veengebieden ten zuidoosten van Groningen in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Het verhaal daarover betreft een gebied dat grotendeels bij het Gorecht behoorde en is wat inhoud betreft te beschouwen als het natuurlijke vervolg op 'Groningens eerste parel'. Vaak wordt de 'kolonisatie' van de veengebieden aangewezen als het overtuigende bewijs voor de opmerkelijke ondernemingszin en doelgerichtheid die de heren op het Groninger raadhuis zouden hebben gekenmerkt. Het is waar dat het Groninger stadsbestuur hier het initiatief heeft (over)genomen, consequent richting heeft gegeven aan de ontwikkelingen en er zijn stempel op heeft gedrukt. Maar wie kennis neemt van de dagelijkse gang van zaken

zoals die in de archieven is gedocumenteerd, komt er al gauw achter dat we hier eerder te maken hebben met een stapsgewijs proces dat volgens het principe van *trial and error* voortgang vond, dan dat de heren bezig zijn geweest met de realisatie van een *grand design*. De gangbare zienswijze op de manier waarop de venen in Groningerland tot ontwikkeling zijn gebracht, past in een algemeen patroon: we hebben van nature de neiging om de gaten in onze waarneming en kennis op te vullen met voorstellingen die ons vertrouwd zijn, we brengen gecompliceerde verschijnselen het liefst terug tot eenvoudige schema's en we zien de betekenis van gebeurtenissen in het licht van wat we als het resultaat ervan beschouwen.

Ruimte is er in vele soorten. Er is ruimte van plaats en tijd, maar we kunnen ook spreken van psychologische en culturele ruimte en de ruimte van mogelijkheden en belangen. In het geval van Groningen hebben fysieke afstand en de afwezigheid van machtige heren in de buurt de spontane opkomst mogelijk gemaakt van een zelfstandig lokaal centrum en lokale netwerken. Successen versterkten de autonome structuren, die op hun beurt potentiële machthebbers op afstand hielden. Maar de autonomie werd doel op zich en het vasthouden daaraan zette Stad en Lande min of meer buitenspel: behalve perifeer in de fysieke ruimte werden ze dat ook in de psychologische sfeer en in die van de politieke belangen. Het koppig – en met succes – verdedigen van oude rechten met behulp van geweld en eindeloze juridische procedures leidde ertoe dat oude verhoudingen als anachronismen bleven voortbestaan, deed in het gewest zelf de onderlinge verbittering toenemen, verslond gigantische hoeveelheden geld en energie en werkte stagnatie in de hand. Tegelijkertijd leidde het naar buiten toe tot verdere vergroting van de psychologische afstand tussen het centrale gezag en de regio:

het imago van Groningen en de Ommelanden was zowel in Brussel als in Den Haag niet altijd gunstig. Op eigen kracht konden Stad en Lande hun onderlinge problemen niet echt tot een oplossing brengen, maar de invloed van de 'hoge overigheid' was tijdens het *Ancien Régime* te zwak om de vastgelopen verhoudingen uit het vertrouwde spoor te stoten. Dat geldt voor de koninklijke regering in Brussel, maar ook voor de Staten-Generaal na 1594. De belangrijkste oorzaak daarvoor is weer gelegen in de afstand in verschillende ruimten: Groningen was te ver, de problematiek te ingewikkeld en te weinig van belang voor de staat als geheel. Pas de grondige reorganisatie van het bestuurlijke landschap in 'de Franse tijd' zou de zaak weer wat in beweging brengen. Maar wie zich verdiept in de lotgevallen van Groningen en Groningerland gedurende de laatste twee eeuwen, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de oude reflexen in

zekere zin nog altijd werkzaam zijn. Wat ook gebleven is, is skepsis jegens 'hogerhand', in het bijzonder de landsregering. Als puntje bij paaltje komt, zo heeft de geschiedenis bij herhaling laten zien, zijn Stad en Lande op zichzelf aangewezen. Ze moeten het samen zien te rooien. Dat is altijd, om het op zijn Gronings te zeggen, een 'stoere' opgave geweest. In Groningen weten ze dat 'soezen' geen nut heeft. 'Kop der veur' en 'doun', dan komt het goed.

Tenslotte: bestuurders en ondernemers die vinden dat er toch te klagen valt over een nationale regering die wel verwachtingen wekt maar zomaar kan terugkomen op gedane toezeggingen, moeten maar bedenken dat die manier van doen in een oude traditie past. Ook in de zestiende eeuw had 'Brussel' het verre Groningen al weinig meer te bieden dan 'Hoofs wijwater'.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

<i>AAU</i>	Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht
<i>AE</i>	Feith en Brugmans, Kroniek van Abel Eppens
<i>AGN</i>	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
<i>AHN</i>	Actueel Hoogtebestand Nederland
<i>ARA</i>	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, nu Nationaal Archief
<i>BGOG</i>	Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen, 10 delen (Groningen 1864-1873)
<i>BMGN</i>	Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden
<i>Bor</i>	Pieter Bor Christiaens, Vervolch der Nederlantsche Oorloghen
<i>B&R</i>	Burgemeesters en raad (van Groningen)
<i>ChvdH</i>	Charters van den Hove
<i>CPH</i>	Lefèvre, Correspondance de Philippe II
<i>CRD</i>	Brugmans, Correspondentie van Robert Dudley
<i>DA</i>	Formsma en R. van Roijen, Diarium van Egbert Alting
<i>EB</i>	Hahn en Ramm, Cronica ... Eggerik Beninga
<i>EEP</i>	Feith, Kronijk van Eggerik Egges Phebens
<i>GHR</i>	Groninger Historische Reeks
<i>GVA</i>	Gronings(ch)e Volksalmanak
<i>HAF</i>	Groninger Archieven; Huisarchief Farmsum (T 619)
<i>HGG</i>	Groninger Archieven; Heiligen Geest Gasthuis (T 1473)
<i>HJK</i>	Groninger Archieven; archief van de Hoge Justitiekamer (T 136)
<i>HUB</i>	Hansisches Urkundenbuch
<i>JR</i>	Feith, Werken van Johan Rengers van Ten Post
<i>MA</i>	Missivenprotocol Alting (rvr 16.4)
<i>MH</i>	Missivenprotocol Hammonius (rvr 15.1)
<i>MJ</i>	Missivenprotocol Julsing (rvr 17.1-2)
<i>NAB</i>	Nederlands Archievenblad
<i>NGN</i>	Nomina Geografica Neerlandica
<i>OA</i>	Groninger Archieven; Ommelander Archieven (T 2)
<i>OGD</i>	P.J. Blok e.a., Oorkondenboek van Groningen en Drente
<i>OUB</i>	Friedländer, Ostfriesisches Urkundenbuch
<i>PEIP</i>	[Societas] Pro excolendo jure patrio
<i>RA</i>	Groninger Archieven, Rechterlijke Archieven
<i>RAG</i>	Rijksarchief Groningen
<i>RF</i>	Register Feith (H.O. Feith, Register van het archief van Groningen)

<i>RFH</i>	Ubbo Emmius, <i>Rerum Frisicarum Historia</i>
<i>RGP</i>	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
<i>rvr</i>	Groninger Archieven; stadsarchief Groningen tot 1594 (T 2100)
<i>rnr</i>	Groninger Archieven; stadsarchief Groningen na 1594 (T 1605)
<i>SB</i>	Brouerius van Nidek, <i>Sicke Beningha</i>
<i>SL</i>	Ten Raai en De Bas, <i>Het Staatsche Leger</i>
<i>THAG</i>	Groninger Archieven; Topografisch-Historische Atlas Gemeente Groningen (T 1536)
<i>TS</i>	[De Sitter] <i>Tegenwoordige Staat van Stad en Lande</i>
<i>VH</i>	<i>Verbaal Hammonius</i> (stadsarchief <i>rvr</i> 1.1-2)
<i>VVS</i>	Groninger Archieven; Verzameling van stukken
<i>WNT</i>	<i>Woordenboek der Nederlandse Taal</i>

LITERATUUR

- Acker Stratingh, G., 'Appingedam als stad beschouwd', in: *BGOG* VIII (Groningen 1871) 117-144.
- Acker Stratingh, G., 'De Eems, vooral de Beneden-Eems, als handel- en grensroom beschouwd', in: *BGOG* II (Groningen 1865) 181-206.
- Acker Stratingh, G., 'De inkomsten der stad Groningen van het Goregt', in: *BGOG* V (Groningen 1868) 81-144.
- Acker Stratingh, G., 'De Precarie of Bede, beschouwd als eene wereldlijke schatting, door Groningen zoowel als het Goregt en Drenthe, aan den Bisschop van Utrecht op te brengen', in: *BGOG* IV (Groningen 1867) 309-330.
- Acker Stratingh, G., 'De tienden in Drenthe, 't Gorecht en Groningen', in: *BGOG* VI (Groningen 1869) 279-309.
- Acker Stratingh, G., 'Groningen eene oud-Drentsche plaats', in: *BGOG* V (Groningen 1868) 1-23.
- Acker Stratingh, G., 'Het geschil over de regten van tol en stapel te Emden, tusschen deze stad en de stad Groningen', in: *BGOG* III (Groningen 1866) 81-135.
- Acker Stratingh, G., 'Het Ommelander wapen' in *BGOG* VII (Groningen 1870) 200-216.
- Acker Stratingh, G., 'Lieuwerderwolde', in: *BGOG* VIII (Groningen 1871) 96-116.
- Acker Stratingh, G., 'Nog iets over de Eems als grensroom', in: *BGOG* III (Groningen 1866) 57-58.
- Acker Stratingh, G., en G.A. Venema, *De Dollard of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems* (Groningen 1855).
- Alberts, W. Jappe, 'De middeleeuwen, staatkundig beschouwd', in: Slicher van Bath, B.H., e.a., red., *Geschiedenis van Overijssel*, 61-69.
- Algra, N.E., *Een spionagerapport van omstreeks 1468* (Leeuwarden 1967).
- Algra, N.E., *Zeventien keuren en vierentwintig landrechten* (Doorn 1991²).
- Alma, R.H., 'Bewoningsgeschiedenis tot 1765', in: Broekhuizen, P.H., e.a., red., *Oudheden onder De Hunze: archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk* (Groningen 1994) 25-64.
- Alma, Redmer, 'De Ommelander ridderschap (1498-1516)', in: *Virtus, jaarboek voor adelsgeschiedenis* 10 (2003) 7-70.
- Alma, R.H., 'Hekerens en Bronkhorsten in Groningen', in: Boer, D.E.H. de, e.a., red., *Het Noorden in het midden*, 18-30.
- Alma, R.H., 'Het schatregister voor de jaartax van 1540', in: *Gruoninga* 36 (1991) 58-89.
- Alma, R.H., 'Schattingen en jaartax 1498-1516', in *Gruoninga* 2001, 166-193.
- Alting, Bernhard, *Der Old-Ambten Dependentie van de stad Groningen* (Groningen 1643).
- Alting, Bernhard, *Syndicus, ofte tractaetken over 't ambt van de syndijcgen ende pensionarissen* (Groningen 1645).
- Alting, Bernhard, *De Pilaren ende Peerlen van Groningen* (Groningen 1648).
- Aubin, Hermann, en Eberhard Menzel, *Die niederländischen Ansprüche auf die Emsmündung*. Abhandlungen der Forschungsstelle für Völkerrecht und ausländisches Öffentliches Recht der Universität Hamburg IV (Hamburg 1951).
- Bakker, F.J., *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen*. GHR 3 (Assen/Maastricht 1988).
- Bakker, F.J., 'De archivistische lotgevallen van een oorkonde van 1040', in: *Nederlands Archievenblad* 90 (1986) 270-281.
- Bakker, F.J., 'Velerlei gezag tot 1536', in: *Rondom de Reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994*, GHR 10 (Assen 1994) 47-63.
- Baks, Paul, 'Saksische heerschappij in Friesland, 1498-1515: dynastieke doelstellingen en politieke realiteit', in: Frieswijk, J., e.a., red., *Fryslân, staat en macht 1450-1650*, 85-106.

- Baks, Paul, 'Tot rust ende welfaert van den getrouwen ondersaten. De dwangburcht van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1568-1577', in: *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen*, 27-52.
- Baks, P., 'Weerdenbras: een laat-middeleeuwse versterking in de provincie Groningen', in: *Paleo-Aktueel* 1 (Groningen 1989) 126-130.
- Beekman, A.A., *Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland* ('s-Gravenhage 1905).
- Benders, Jeroen, 'Over ossen en keurslagers: de stad Groningse, Overijsselse en Gelderse veehandel tussen 1350 en 1550', in: Boer, D.E.H. de, e.a., red. *Het Noorden in het midden*, 61-86.
- Benders, J.F., 'Uit de schaduw van het kasteel: Vollenhove van de 12de eeuw tot omstreeks 1400', in: Jos Mooijweer, red., *Vollenhove, stad en vermaarde zonen. Negen opstellen bij de viering van 650 jaar stadsrecht* (Kampen 2005) 17-125.
- Bergsma, Wiebe, *De wereld volgens Abel Eppens. Een Ommelander boer uit de zestiende eeuw* (Groningen/Leeuwarden 1988).
- Bergsma, W., en E.H. Waterbolk, *Kroniekje van een Ommelander boer in de zestiende eeuw* (Groningen 1986).
- Berkel, K. van, e.a., red., *Nederland en het noorden. Opstellen aangeboden aan prof.dr. M.G. Buist ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de Moderne Geschiedenis van Financiën en Bestuur en in de Contemporaine Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Groningen op 25 september 1990*, GHR 8 (Assen 1991).
- Berkel, K. van, 'Aggaeus de Albada en de crisis in de Opstand (1579-1587)', *BMGN* 69 (1981) 1-25.
- Berkenvelder, F.C., *Stedelijk burgerrecht en burgerschap; een verkennende inventarisatie in Deventer, Kampen en Zwolle (1302-1811)* (Zwolle 2005).
- Bippen, W. von, 'Die Erhebung Ostfrieslands zur Reichsgrafschaft', *Hansische Geschichtblätter* 1883 (Leipzig 1884) 45-85.
- Bippen, W. von, Recensie van het Oostfriesse Oorkondenboek in: *Historische Zeitschrift* 44 (nieuwe serie 8) (München und Leipzig 1880) 299-306.
- Blécourt, A.S. de, 'Het ontwerp-1550 van het Ommelander landrecht', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* XII, 328-389.
- Blécourt, A.S. de, *Het stadsmeierrecht in de Groninger Veenkoloniën* (Zutphen 1907).
- Blécourt, A.S. de, *Oldambt en Ommelanden* (Assen 1935).
- Blickle, Peter, *Die Revolution von 1525* (München 2004).
- Blockmans, W.P., en J. van Herwaarden, 'De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek', in: *AGN v* (Haarlem 1980) 443-491.
- Blockmans, Wim, 'Voracious states and obstructing cities. An aspect of state formation in preindustrial Europe', *Theory and Society* 18 nr. 5 (1989) 733-755.
- Blok, D.P., 'De schenking van het ius forestense in Drente aan de bisschop van Utrecht (DD O I, nr. 62)', in: Cappon, C.M., e.a., red., *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof.dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*, 61-67.
- Blok, D.P., 'De vroege Middeleeuwen tot ca. 1150', in: Heringa, J., e.a., red., *Geschiedenis van Drenthe*, 141-170.
- Blok, P.J., e.a., *Gedenkboek der reductie van Groningen in 1594* (Groningen 1894).
- Blok, P.J., 'Raad en gilden te Groningen', in: *GVA* 1895, 1-35.
- Blok, P.J., ed., *Rekeningen der stad Groningen uit de 16e eeuw*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht, derde serie 9 ('s-Gravenhage 1896).
- Blok, P.J., e.a., eds., *Oorkondenboek van Groningen en Drente*. 2 dln. (Groningen 1896-1899).
- Bodin, Jean, *Les six livres de la République* (1576).
- Boekema, E.J., e.a., red., *Vogels van de provincie Groningen* (Groningen 1983).
- Boekholt, P.Th.F.M., e.a., red., *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen, 1594-1994*. GHR 10 (Assen 1994).
- Boeles, W.B.S., 'Ommelander geuzenliederen', in: *BGOG* II (Groningen 1865) 49-68.
- Boeles, W.B.S., 'Het bezoek van de landvoogdes Maria aan de Noord-Nederlandsche gewesten in den zomer van 1545', in: *BGOG* II (Groningen 1865) 207-245.
- Boer, D.E.H. de, e.a., red., *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Aangeboden aan dr. F.J. Bakker ter gelegenheid van zijn afscheid als docent in de Middeleeuwse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen*. GHR 17 (Assen 1998).
- Boer, Edze de, "Uwe Majesteit sal believen te weeten..." Brieven van en aan mr. Maarten van Naarden, Luitenant en

- Eerste Hoofdman in de hoofdmannenkamer te Groningen (1541-1557) in zijn functie van vertrouwensman van het Hof te Brussel' (niet uitgegeven scriptie Groningen 1993).
- Boersma, J.W., en C.J.A. Jörg, red., *Ere-Saluut. Opstellen voor mr. G. Overdiep* (Groningen 1995).
- Boersma, J.W., e.a., red., *Groningen 1040; archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990).
- Börsting, Heinrich, en Alois Schröer, *Handbuch des Bistums Münster*, 2 dln. (Münster 1946²).
- Bor Christiaenszoon, Pieter, *Vervolch der Nederlantsche Oorloghen*, tweede deel [boeken x-xviii] (Leiden/Amsterdam 1621) derde deel [boeken xix-xxiii] (Leiden/Amsterdam 1626) derde deel, tweede stuk [boeken xxiii-xxviii], vierde deel [boeken xxviii-xxxii] (Leiden/Amsterdam 1630).
- Bos, P.G., *Het Groningsche gild- en stapelrecht tot de reductie in 1594* (Groningen 1904).
- Bos, P.G., 'Het Groningsche gild- en stapelrecht na de reductie in 1594', in: *Historische avonden. Tweede bundel, uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen* (Groningen 1907) 200-448.
- Bos, P.G., 'Overheidsbepalingen betreffende brood en bier', in: *GVA* 1904, 141-182.
- Bouchez, L.J., 'De Nederlands-Duitse regeling van het Eems-Dollardvraagstuk', in: *Sociologisch Bulletin*, 17 (1963) 2/3, 89-94.
- Brandt, Klaus, e.a., *Geschichte der Stadt Emden* 1. Ostfriesland im Schutze des Deiches x (Leer 1994).
- Fernand [P.] Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Parijs, 1949).
- Brenneysen, E.R., *Ost-Friesische Historie und Landes-Verfassung*, 2 dln. (Aurich 1720).
- Broek, Jan van den, "'Een freije Anzeestat". De stad Groningen en de Hanze in de 16e eeuw', in: *Historisch Jaarboek Groningen 2002*, 43-71.
- Broek, Jan van den, 'Het beleg van Groningen, mei-juli 1594', in: Boekholt, P.Th.F.M., e.a., red., *Rondom de Reductie*, 9-44.
- Broek, Jan van den, ed. en vert., *Het geheime dagboek van Johan Julsing*, Groninger Bronnenreeks 2 (Assen 2006).
- Broek, Jan van den, 'Hoe de bisschop van Munster Westervolde kwijtraakte. Een pleitnota voor Karel Schenk van Tautenburg uit 1540/1541', in: *GVA* 1984-1985, 53-63.
- Broekhuizen, P.H., e.a., red., *Oudheden onder De Hunze: archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk* (Groningen 1994).
- Brom, G., en A.H.L. Hensen, eds., *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16^e eeuw*, RGP grote serie nr. 52 ('s-Gravenhage 1922).
- Brood, Paul, e.a., red., *375 jaar Hoogezaand en Sappemeer* (Bedum 2003).
- Brood, Paul, 'Een speurtocht door het Groninger recht. De verpachting van de Hof te Hemmen als casus' in: Boer, D.E.H. de, e.a., red., *Het Noorden in het midden*, 126-138.
- Brood, P., e.a., red., *Nieuwe Groninger Encyclopedie* 3 dln. (Groningen 1999).
- Brood, Paul, *Het oude Groninger recht in hoofdlijnen* (Groningen 1999).
- Brood, P., red., *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994).
- Brouerius van Nidek, Matthaëus, ed., 'Sicke Beningha Chronickel der Vriescher landen en der Stadt Groningen', in: *Analecta Medii Aevi* 1 (Amsterdam/Middelburg 1725) 1-432.
- Brouerius van Nidek, Matthaëus, ed., 'Tjalling Aykema's Cronyke van die Ommelanden', in: *Analecta Medii Aevi* 1 (Amsterdam/Middelburg 1725) 477-491.
- Brouwer, Johan, *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog* (Zutphen 1933).
- Brouwer, J., e.a., 'De herinnering aan het Cortinghuis' in: *GVA* 1959, 117-128.
- Bruch, H., ed., *Chronographia Johannis de Beke*, RGP grote serie 143 ('s-Gravenhage 1973).
- Bruch, H., ed., *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, RGP grote serie 180 ('s-Gravenhage 1982).
- Brünner, E.C.G., *De order op de buitennering van 1531. Bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van het Graafschap Holland in den tijd van Karel V* (Utrecht 1918).
- Brugmans, H., ed., *Correspondentie van Robert Dudley graaf van Leycester en andere documenten betreffende zijn gouvernement-generaal in de Nederlanden 1585-1588*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, derde serie 56, drie dln. (Utrecht 1931).
- Bruijn, J. de, *Plakkaten van Stad en Lande; overzicht van Gro-*

- ningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795. *Historia Agriculturae* XIV (Groningen 1983).
- Bruin, R.E. de, e.a., red., *Geschiedenis van de stad Utrecht. 'Een paradijs vol weelde'* (Utrecht 2002).
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (onder redactie van A.F.V. van Engelen) I (Franeker 1995) 620 evv.).
- Buist, M.G., e.a., red., *Historisch bewogen; opstellen over de radicale reformatie in de 16^e en 17^e eeuw. Opstellen aangeboden aan Prof.dr. A.F. Mellink bij zijn afscheid als hoogleraar in de sociaal-religieuze geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1984).
- Cappon, C.M., e.a., red., *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof.dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1984).
- Casparie, W.A., 'Laat-middeleeuwse veenterpen in Neerwolde', in: *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied* (Groningen 1988) 196-213.
- Cleveringa Pzn, R.P., *Clauwgerechtigde Ommelander heerd en de eisch van goeueheid van den redger*, Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. letterkunde, nieuwe reeks deel LXIX nr. 3 (Amsterdam 1963).
- Clingeberg, A.E., 'Het Groninger woudgebied, een voormalig veenlandschap?', *Boor en Spade* 20 (1981) 184-205.
- Clingeberg, A.E., 'De bodem in en rond de stad Groningen', in: J.W. Boersma e.a., red., *Groningen 1040; archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990).
- Coopmans, J.P.A., 'Vrijheid en gebondenheid van de rechter vóór de codificatie,' in: *Rechtsvinding. Opstellen aangeboden aan prof.dr. J.M. Pieters* (Deventer 1970) 71-109.
- Coster, H.P., en P. Biesta, *Eenicheyt ende accord. Beschouwingen naar aanleiding van de reductie van Groningen 1594-1944* (Assen 1945).
- Cox, J.C.M., *Repertorium van de stadsrechten in Nederland: 'Quod vulgariter statreghte nuncupatur* (Den Haag 2005).
- Dawkins, Richard, *The blind watchmaker* (New York 1986).
- Decavele, J., ed., *Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen 1989).
- Deeters, Walter, 'Geschichte der Grenze zwischen Drenthe und dem Emsland und Groningen und Ostfriesland', in: Knottnerus, O.S., e.a., red., *Rondom Eems en Dollard*, 59-69.
- Deeters, Walter, 'Geschichte der Stadt Emden von 1576 bis 1611', in: Brandt, Klaus, e.a., *Geschichte der Stadt Emden* 1, 271-336.
- Dennett, Daniel C., *Darwin's dangerous idea: Evolution and the Meanings of Life* (New York 1995).
- Deursen, A.Th. van, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', in: *AGN* v (Haarlem 1980) 350-387.
- Deursen, A.Th. van, 'De plaats van de noordelijke gewesten in de republiek', in: Berkel, K. van, e.a., red., *Nederland en het noorden*, 19-26.
- Deursen, A.Th. van, 'De 16e eeuw', in: Heringa, J., e.a., red., *Geschiedenis van Drenthe*, 241-296.
- Deursen, A.Th. van, *Maurits van Nassau* (Amsterdam 2000).
- Deursen, A.Th. van, J.G. Smit en J. Roelevink, eds., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1610 tot 1670*, RGP grote serie ('s-Gravenhage (1970-)).
- Dierickx, M., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, 1559-1570* (Antwerpen/Utrecht 1950).
- Diest Lorgion, E.J., *Geschiedkundige Beschrijving der stad Groningen* I en II (Groningen 1852-1857).
- Dijk, E. van, 'Dr. Johannes Eelts, ca. 1528-1588, persona te Groningen, en de tegenstelling katholicisme/protestantisme in zijn tijd' in: *GVA* 1970-1971, 16-48.
- Dijkstra, C.E., 'De grenzen van de kluften', in: *GVA* 1960, 39-58.
- Dijkstra, C.E., 'De Oldambten tegen de Stad – een vruchteloze strijd', in: *GVA* 1974-1975, 39-58.
- Dijkstra, C.E., 'Een raadselachtig hoofdstuk uit de geschiedenis der stad Groningen', *GVA* 1953, 4-43.
- Dijkstra, C.E., 'Magistraatsbestel in middeleeuws Groningen', in: *GVA* 1964, 60-86.
- Doedens, Lammert, *De wereld boven Zwolle. 30 jaar regionale geschiedenis in prenten van Nico Visscher* [1993].
- Doornbos, W.G., e.a., eds, *Lidmatenboek van de gereformeerde kerk van de stad Groningen 1594-1660*. Groninger bronnen en toegangen 28 (Groningen 2001).
- Doornkaat Koolman, J. ten, *Wörterbuch der ostfriesischen Sprache*, etymologisch bearbeitet II (Norden [1879-]1882).
- Driessen, R.K., *Monumenta Groningana veteris aevi inedita*, 4 dln. (Groningen 1822-1830).
- Drucker, Peter F., *The essential Drucker* (2001) 33 (oorspronkelijk verschenen als: Peter F. Drucker, *Management, Tasks, Responsibilities, Practices* (1974).

- Duijvendak, Maarten en Bart de Vries, red., *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw*. GHR 25 (Assen 2003).
- Ebels-Hoving, B., e.a., reds., *Genoeblicke ende lustige historiën. Laet middeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*. Middel-eeuwse studies en bronnen 4 (Hilversum 1987).
- Ehbrecht, Wilfried, 'Hansen, Friesen und Vitalienbrüder an der Wende zum 15. Jahrhundert', in: Ehbrecht, Wilfried, en Heinz Schilling, red., *Niederlande und Nordwestdeutschland*, 61-98.
- Ehbrecht, W., *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo (970-1270)* (Münster 1974).
- Ehbrecht, Wilfried, en Heinz Schilling, red., *Niederlande und Nordwestdeutschland* (Köln/Wien 1983).
- Ehbrecht, W., 'Noordelijke gewesten 1100-1423', in: *AGN* II (Haarlem 1982) 346-371.
- Eibergen, P., 'Het Eemsgebied als achterland van de stad Groningen', *GVA* 1929, 43-55.
- Elerie, J.N.H., en P.H. Pellenbarg, red., *De welvarende periferie. Beschouwingen over infrastructuur, economie en het mozaïek van functies in Noord- en Oost-Nederland* (Groningen 1998).
- Emmius, Ubbo, *De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam flumina deque urbe Groninga in agro eodem* (Groningen 1605).
- Emmius, Ubbo, *Rerum Frisicarum Historia* (Leiden 1616).
- Emmius, Ubbo, *Willem Lodewijk, graaf van Nassau (1560-1620), Stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe [1621; vertaald door P. Schoonbeeg]* (Hilversum 1994).
- Ennen, Edith, *De Europese stad in de middeleeuwen* (Haarlem 1978).
- Feenstra, Hidde, 'Van stapelrecht en vrije markteconomie' in: Brood, P., red., *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen*, 143-182.
- Feith, H.O., 'Beknopt geschiedkundig overzicht van Selwerd en diens regten' in: *Verhandelingen [...] PEIP* VI (Groningen 1846) 643-670.
- Feith, H.O., *De gildis Groninganis* (Groningen 1838).
- Feith, H.O., 'De veehandel en de ossen van Groningen', in: *BGOG* III (Groningen 1866) 275-292.
- Feith, H.O., 'Groningen veroordeeld door het Veemgericht te Wunnenberg in 1456', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1^e reeks IX (1854) 164-194.
- Feith, H.O., ed., *Kronijk van Eggerik Egges Phebens van 1565-1594*. Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, nieuwe serie 7 (Utrecht 1867).
- Feith, H.O., ed., *Het Oldermansboek* (Groningen 1850).
- Feith, H.O., *Over de karspellasten van Grijpskerk* (Groningen 1840).
- Feith jr., H.O., 'Over de oude Groningsche schutterij', in (Nijhoff's) *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 5 (Arnhem 1847) 133-162.
- Feith, H.O., *Register van het Archief van Groningen*, 9 dln. (Groningen 1853-1877).
- Feith, H.O., 'Selwerder Landregt van Karel van Gelre van Louwmaand 1529' in: *Verhandelingen [...] PEIP* VI (Groningen 1846) 597-625.
- Feith, H.O., 'Vaandel van de vrije gezellen en jongelingen, opgericht in 1587', in: *BGOG* IV (Groningen 1867).
- Feith, H.O., ed., 'Verbaal van de reis van den Burgemeester Johan Wifringk, den Raadsheer Luloff Roelofs en den Syndicus Johan de Gouda, Gezanten naar den Aartshertog Mathias van Oostenrijk, de Generale Staten, den Prins van Oranje enz. te Antwerpen, van 3 April 1579-13 Januarij 1580', in: *BGOG* VI (Groningen 1869) 161-228.
- Feith, H.O., ed., *Warfsconstitutien en oordeelen Verhandelingen [...] PEIP* VII (Groningen 1863).
- Feith, H.O., ed., *Werken van Johan Rengers van Ten Post 1 Kroonyk* (Groningen 1852).
- Feith, H.O., en G. Acker Stratingh, eds., *Kronijken van Emo en Menko (...)* Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, nieuwe reeks 4 (Utrecht 1866).
- Feith, J.A., *Catalogus der inventarissen van de archieven der voormalige zijlvestenijen en dijkrechten in de provincie Groningen* (Groningen/Den Haag [1901]).
- Feith, J.A., 'De Groningsche schutterij', in: idem, *Uit Groningens verleden*, 214-270.
- Feith, J.A., *Het Gericht van Selwerd* (Groningen 1885).
- Feith, J.A., *Uit Groningens verleden* (Groningen 1902).
- Feith, J.A., 'Wandelingen door het oude Groningen III, De straten en hare namen.' in: *GVA* 1892, 41-73.
- Feith, J.A., en P.J. Blok, ed. en inl., *De kroniek van Sicke Benninge*, 1e en 2e dl. (*Kroniek van Van Lemego*) Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, nieuwe serie 48 (Utrecht 1887).
- Feith, J.A., en H. Brugmans, eds., *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, 2 dln. (Amsterdam 1911).

- Formmsma, W.J., *De archieven van de Hoge Justitiekamer in Groningen en andere gewestelijke instellingen tot 1811* (['s-Gravenhage 1967]).
- Formmsma, W.J., e.a., red., *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1976).
- Formmsma, W.J., 'De landsheerlijke periode' in: idem, e.a., red., *Historie van Groningen*, 173-206.
- Formmsma, W.J., 'De middeleeuwse vrijheid', in: idem, e.a., red., *Historie van Groningen*, 77-106.
- Formmsma, W.J., 'De nieuwe geschiedenis, staatkundig beschouwd', in: Slicher van Bath, B.H., e.a., red., *Geschiedenis van Overijssel*, 119-135.
- Formmsma, W.J., e.a., *De Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen/Maastricht 1987²).
- Formmsma, W.J., *De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de 16^e eeuw (1536-1599)* (Assen 1938).
- Formmsma, W.J., 'De oorlog tussen de Ernerenses en de Uthusesens in de dertiende eeuw', in: *GVA* 1965-1966, 1-16.
- Formmsma, W.J., 'De vorming der Groninger gemeenten', in: idem, *Geschiedenis tussen Eems en Lauwers*, 167-193.
- Formmsma, W.J., *Geschiedenis tussen Eems en Lauwers*, GHR 4 (Assen/Maastricht 1988).
- Formmsma, W.J., *De wording van de Staten van Stad en Lande tot 1536* (Assen 1930).
- Formmsma, W.J., 'Een borg ten oosten van de Hunze', in: Broekhuizen, P.H., e.a., red., *Oudheden onder De Hunze*, 65-68.
- Formmsma, W.J., en R. van Roijen, eds., *Diarium van Egbert Alting, 1553-1594*. RGP grote serie 111 (['s-Gravenhage 1964]).
- Friedländer, E., *Ostfriesisches Urkundenbuch*, 2 dln. (Emden 1878 en 1881).
- Frieswijk, J., e.a., red., *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum/Leeuwarden 1999).
- Friso, W., en K. Holstein, red., *De kerk te Noorddijk. Geschiedenis en restauratie 1995-1997* (Groningen 1997).
- Fruin, R., *Overzicht der staatsgeschiedenis van het landschap Westerwolde tot op zijn vereeniging met de XVII Nederlanden* (Leiden 1886).
- Fruin, R., *Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog, 1588-1598* (Amsterdam 1861).
- Gadamer, Hans-Georg, *Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (Tübingen 1965²).
- Geertsema, C.C., *De zeekeringen, waterschappen en polders in de provincie Groningen I* ([2e dr.]; Groningen 1910).
- Geertz, Clifford, *The interpretation of cultures* (New York 1973).
- Gerbenzon, P., *Enige middeleeuwse Ommelander dijk- en zijlrechten* (Zutphen 1980).
- Gerdes, Daniel, *Historia Reformationis* (Groningen 1746-1752).
- Giffen, A.E. van, en H. Praamstra, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de stad Groningen binnen de diepen (I)', in: *GVA* 1962, 68-154.
- Giffen, A.E. van, en H. Praamstra, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de stad Groningen binnen de diepen (II)', *GVA* 1965-1966, 109-194.
- Gijsbers, W., *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750)* (Hilversum 1999).
- Gosses, I.H., 'De bisschop van Utrecht, het domkapittel en de Groninger prefect', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 4e reeks 7 (1909) 25-135, opnieuw uitgegeven in: Idem, *Verspreide geschriften*. F. Gosses en J.F. Niermeyer eds. (Groningen/Batavia 1946) 152-207.
- Gosses, I.H., 'Met meerderheid van stemmen', in: *Verspreide geschriften*. F. Gosses en J.F. Niermeyer, eds. (Groningen/Batavia 1946) 34-54.
- Gottschalk, M.K.E., *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland I en II* (Assen 1971 en 1975).
- Grendler, P., ed., *Encyclopedia of the Renaissance*. (New York 1999).
- Groenveld, S., e.a., red., *Bestuurders en Geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit van Leiden* (Amsterdam/Dieren 1985).
- Grommers, H.E., 'Wold en Go', *GVA* 1961, 85-96.
- Haak, S.P., en A.J. Veenendaal, *Johan van Oldenbarnevelt: bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en familie. 1570-1620* 3 dln. RGP grote serie 80, 108 en 121 (['s-Gravenhage 1934-1967]).
- Häpke, R., *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte. Erster Band: 1531-1557* (München en Leipzig 1913).
- Haer, Daan van der, 'Hoogkerk ruimtelijk', in: P. Kooij, ed., *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1914*, GHR 9 (Assen 1993) 9-29.
- Hagedorn, Bernhard, *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jahrhundert*. Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte III (Berlijn 1910).

- Hagedorn, Bernhard, *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt vom Ausgang des 16. Jahrhunderts bis zum westfälischen Frieden (1580-1648)*. Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte VI (Berlijn 1912).
- Hahn, L., en H. Ramm, eds., *Eggerik Beninga: Cronica der Fresen* 2 dln. (Aurich 1961-1964).
- Hajema, Luuk, *De glazenwassers van het bestuur. Lokale overheid, massamedia, burgers en communicatie: Groningen in landelijk perspectief 1945-2001*. GHR 22 (Assen 2001).
- Hansisches Urkundenbuch*, 11 dln. (Halle 1976-1916).
- Havinga, B., en A. Ufkes, 'De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen' in: *Paleo-Aktueel* 5, 130-133.
- Heeroma, K., en J. Naarding, *De ontfriesing van Groningen* (Zuidlaren 1961).
- Heesing, R., 'Geschichte des Emders Stapelrechts', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, XVIII (Emden 1913/1914) 1-5, XIX (Emden 1916/1918) 1-68 en 274-324.
- Henstra, Dirk Jan, en Jan C. van der Wis, 'De koninklijke adelaar op Groninger stedelijke munten', *De beeldenaar* 28 (2004) 63-72.
- Heringa, J., e.a., red. *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel/Asterdam 1985).
- Herquet, K., 'Ueber die Echtheit des ersten Kaiserlichen Lehenbriefs für Ostfriesland von 1454 und sein Verhältnis zu den beiden anderen von 1463 und 1464', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* V (Emden 1882) 1-13.
- Heuvel, Charles van den, 'Papiere Bolwercken' *De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen* (Alphen aan den Rijn 1991).
- Hoekstra, J., *Die Gemeinfriesischen siebzehn Küren* (Assen 1940).
- Hoeve, Jan van der, 'De bouwgeschiedenis', in: Friso, W., en K. Holstein, red., *De kerk te Noorddijk. Geschiedenis en restauratie 1995-1997* (Groningen 1997) 17-42.
- Hoeven Leonhard, J. van der, *De Eemskwestie; een overzicht* (Haarlem 1918).
- Hofstee, E.W., *Het Oldambt. Een sociografie. I: Vormende krachten* (Groningen/Batavia 1937).
- Hofman, Beno, *De Westerhaven. Van kering tot nering*, Groningen van alle tijden 2 (Groningen 2001).
- Holtman, M.A., *Meten en wegen in Groningen* (Uithuizen 1986).
- Hombergh, F.A.H. van den, 'Een verdienstelijk Groninger: Sicke Benninge', in: *Groningen Toen* (Groningen 1982) 57-79.
- Hommès, H.L., 'Coenders van Helpen', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* xvii (s-Gravenhage 1963) 167-198; met naschrift door jhr. mr. M.A. Beelaerts van Blokland, 'Aantekeningen inzake de eerste generaties Coenders' (ib., 199-200).
- Hoogland, A.J.J., 'Conscriptio exulum Frisiae, de Friesche vlugtelingen in 1580', in: *AAU* XVI (Utrecht 1888) 321-371.
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Op het toppunt van de macht, 1304-1528', in: Bruin, R.E. de, e.a., red., *Geschiedenis van de stad Utrecht*, 113-189.
- Huizinga, K., *Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel van Gelder (1514-1536)* (Groningen/Den Haag 1925).
- Huizinga, J., 'Het oudste patriciaat en de immigratie in de stad Groningen tot omstreeks 1430', in: *GVA* 1910, 210-232.
- Huizinga, J., 'Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?', in: *Driemaandelijke bladen* XIV (1914) 1-77, herdrukt in: J. Huizinga, *Verzamelde werken* I (Haarlem 1948) 464-522.
- [Huninga, Sebo,] *Bewys van de vryhey ende independentie der vrije Oldampten* (Rotterdam 1640).
- Hurenkamp, H.G., *Een lang slepend Gronings-Drents conflict. Het liquidatieproces van de stadsbezittingen en -rechten van de gemeente Groningen* (z.p. [2003]).
- Huussen jr., A.H., 'Het Fries-Groningse geschil voor de Geheime Raad te Brussel over het leggen der tonnen in de Scholbalg (1550-1556)', in: *GVA* 1978-1979, 87-115.
- Idsinga, S.H. van, *Het staats-recht der Vereenigde Nederlanden*, 2 dl. (Leeuwarden 1758-1765).
- Israël, Jonathan I., *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996).
- Janse, Antheun, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400*. Hollandse historische reeks 19 (Den Haag 1993).
- Jansen, H.P.H., *Emo, tussen angst en ambitie. Een Groninger abt in de dertiende eeuw*. Stad en Lande historische reeks 3 (Utrecht 1984).
- Jansen, H.P.H., 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433', in: *AGN* II (Haarlem 1982).
- Jansen, H.P.H., 'Kerkgeschiedenis', in: Formsma, W.J., e.a., red., *Historie van Groningen, Stad en Land*, 147-169.

- Jansen, H.P.H., 'Sociaal-economische geschiedenis', in: Formisma, W.J., e.a., red., *Historie van Groningen. Stad en Land*, 123-146.
- Jansen, H.P.H., en A Janse, ed. en vert., *Kroniek van het klooster Bloembhof te Wittewierum* (Hilversum 1991).
- Japikse, N., en H.H.P. Rijperman eds. *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, dln. 8-14. RGP grote serie nrs. 57, 62, 71, 85, 92, 101, 131 (s-Gravenhage 1925-1970).
- Jonckbloet, W.J.A., *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest*. 2 dln. (Groningen 1864).
- Jongkees, A.G., 'Vorming van de Bourgondische staat', in: *AGN IV* (Haarlem 1980) 184-200.
- Jongkees, A.G., 'Charles le Téméraire et la souveraineté: quelques considérations', *BMGN* 95 (1980) 315-334, hier 321 ev.
- Joosting, J.G.C., 'Groningen en de Omlanden', *GVA* 1920 1-27.
- Kalveen, C.A. van, 'De late middeleeuwen', in: Heringa, J., e.a., red, *Geschiedenis van Drenthe*, 197-240.
- Kalveen, C.A. van, *Bernold. Bisschop van Utrecht (1027-1054). Twee studies over de vorming van het Sticht Utrecht* (Utrecht 2002).
- Kempius, Cornelius, *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae et rebus a Frisiis olim praeclare gestis libri III* (Keulen 1588).
- Keuning, H.J., *De regio Groningen* (Groningen 1974).
- Kieft, C. van de, 'De ontwikkeling van de stedelijke autonomie in de Noordelijke Nederlanden gedurende de Middeleeuwen', *NAB* 72 (1968) 229-241.
- Kloppenborg, D., 'De waterstaatkundige ontwikkeling van het Westerkwartier', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* dl. 61 (1944) 329-356, 429-455.
- Kluyskens, J., 'Justus Lipsius' levenskeuze: het irenisme', *BMGN* 88 (1973) 19-37.
- Knottnerus, O.S., e.a., red., *Rondom Eems en Dollard. Historische verkenningen in het grensgebied van Noordoost Nederland en Noordwest Duitsland* (Groningen/Leer 1992).
- Koenigsberger, Helmut G., en Elisabeth Müller-Luckner, eds., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit*. [Schriften des Historischen Kollegs] (München 1988).
- Kooij, P., *Groningen 1870-1914*, GHR 1 (Groningen 1987).
- Kooij, Pim, 'Groningen: central place and peripheral city', in: Kooij, Pim, en Piet Pellenburg, eds., *Regional capitals*, 37-62.
- Kooij, Pim, en Piet Pellenburg, eds., *Regional capitals* (Groningen 1994).
- Kooper, J., *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen 1939).
- Koopman, Gerrie, 'Zeeklei in de Drentsche Aa', in: *Noorderbreedte* jrg. 28 nr. 1 (2004) 41.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'De opgraving en de resultaten', in: Broekhuizen, P.H., e.a., red., *Oudheden onder De Hunze*, 5-24.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Graven in Liewerderwolde', in: *Hervonden stad* 1996, 51-62.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 1995', in: *Hervonden stad* 1996 (Groningen 1996) 8-18.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 1996', in: *Hervonden stad* 1997 (Groningen 1997) 6-17.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 1997', in: *Hervonden stad* 1998 (Groningen 1998) 4-18.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 1998', in: *Hervonden stad* 1999 (Groningen 1999) 6-25.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 1999', in: *Hervonden stad* 2000 (Groningen 2000) 4-24.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 2000', in: *Hervonden stad* 2001 (Groningen 2001) 4-22.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 2001', in: *Hervonden stad* 2002 (Groningen 2002) 4-28.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 2002', in: *Hervonden stad* 2003 (Groningen 2003) 6-32.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 2003', in: *Hervonden stad* 2004 (Groningen 2004) 6-28.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 2004', in: *Hervonden stad* 2005 (Groningen 2005) 6-36.
- Kossmann, E.H., 'Bodin, Althusius en Parker, of: Over de moderniteit van de Nederlandse opstand', in: *Geschiedenis is als een olifant*, 112-130, hier 123; eerder verschenen in: L. Brummel e.a., *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan dr. F.K.H. Kossmann t.g.v. zijn 65e verjaardag en zijn afscheid als bibliothecaris der gemeente Rotterdam* (s-Gravenhage 1958) 79-98 en in: E.H. Kossmann, *Politieke Theorie en Geschiedenis* (Amsterdam 1987).
- Kossmann, E.H., *Geschiedenis is als een olifant* (Amsterdam 2005).

- Kossmann, E.H., 'Volkssoevereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime', *BMGN* 95 (1980) 1-34.
- Kossmann-Putto, J.A., 'Staatsinstellingen en recht circa 1100-1400', in: *AGN* III (Haarlem 1982) 11-59.
- Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* jrg. 7 (1851).
- Krueger, P., ed., *Codex Justinianus. Corpus Iuris Civilis*, P. Krueger ed., II (Berlijn 1888⁴).
- Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 8 (Amsterdam 1989²).
- Kuppers, W.J., e.a., red., *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen* (Groningen/Emden 1994).
- Laan, Menno van der, 'Het versterkte Groningen; de verdedigingswerken van Groningen, 1527-1577' (onuitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1985).
- Laan, K. ter, *Nieuw Groninger woordenboek* (Groningen 1929).
- Lambooi, H.Th.M., en J.A. Mol, *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum-Leeuwarden 2001) 384-385.
- Lefèvre, Joseph., ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas. Deuxième partie. III (1585-1591)* Brussel 1956).
- Lengen, Hajo van, 'De Friese landen tussen Eems en Lauwers in de Middeleeuwen. Een bijdrage tot de indeling van de landen en de betekenis [van] hun landszegels', in: *Historisch jaarboek Groningen* 2004, 7-25.
- Lengen, Hajo van, ed., *Die "Emder Revolution" von 1595. Kolloquium der Ostfriesland-Stiftung am 17. März 1995 zu Emden* (Aurich 1995).
- Lengen, Hajo van, *Geschichte des Emsigerlandes*, 2 dln. (Aurich 1973, 1976).
- Lengen, Hajo van, 'Geschichte Emdens von den Anfängen bis zum Ende des Mittelalters', in: Klaus Brandt, Hajo van Lengen, Heinrich Schmidt en Walter Deeters, *Geschichte der Stadt Emden* I. Ostfriesland im Schutze des Deiches x (Leer 1994) 59-159.
- Leupen, P.H.D., 'Filips van Leiden en "Medieval Political Thought". Naar aanleiding van een recensie', *BMGN* 98 (1983) 483-489.
- Ligtendag, W.A., *De wolden en het water* (Groningen 1995).
- Linden, H. van der, 'Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', in: *AGN* II (Haarlem 1982) 48-82.
- Loesing, H., *Geschichte der Stadt Emden bis 1595* (Emden 1843).
- Lonchay, Henri, ed., *Commentario del coronel Francisco Verdugo de la guerra de Frisa* (Brussel 1899).
- Loonstra, J., e.a., *Tien eeuwen Hunze; renaissance van een oerstroombal* (Groningen 1997).
- Looper, Bert, "'Universitas in Groninge". De verhouding tussen een gemeenschap en haar vertegenwoordigers in de Middeleeuwen', in: *GVA* 1982-1983, 7-20.
- Lübbers, August, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (Darmstadt 1965).
- Meijering, H.D., *De willekeuren van de Opstalsboom (1323): een filologisch-historische monografie* ([Groningen] 1974).
- Meilink, P.A., 'Groningens oudste handel', in: *GVA* 1912, 161-185.
- Meilink, P.A., 'De persona van Groningen en het kerspel van St. Maarten', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 5^e reeks I (1913) 333-394.
- Mellink, A.F., ed., *Documenta anabaptistica Neerlandica*, I Friesland en Groningen (1530-1550) (Leiden 1975).
- Mellink, A.F., 'Territoriale afronding der Nederlanden', in: *AGN* V (Haarlem 1980) 492-505.
- Mellink, A.F., 'Uit de voorgeschiedenis van de reformatie in Groningen', in: Buist, M.G., e.a., red., *Historisch bewogen*, 139-158.
- Meyer, G.A., 'Het Jacopijnenklooster te Groningen' I, in: *AAU* XXXII (1907) 1-102, en II, ib., 299-330.
- Meyers, E.M., 'Des graven stroom', in: *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Academie van Wetenschappen, afd. letterkunde* (nieuwe reeks) 3 nr. 4 (Amsterdam 1940).
- Michaud-Quantin, Pierre, *Universitas. Expressions du mouvement communautaire dans le Moyen-Age latin. L'église et l'état au Moyen Age XIII* (Parijs 1970).
- Miedema, Marijke, *Vijftiendertig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen* (eigen uitgave 1983).
- Möhlmann, G., *Geschichte Ostfrieslands, ein Ueberblick* (Würzburg 1962).
- Möhlmann, G. e.a., *Ostfriesisches Urkundenbuch*, III (Aurich 1975).
- Monté Verloren, J.Ph. de, en J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit*

- de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling (Deventer 1972³).
- Mout, Nicolette, 'Ideales Muster oder erfundene Eigenart. Republikanische Theorien während des niederländischen Aufstands', in: Koenigsberger, Helmut G., en Elisabeth Müller-Luckner, eds., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit*, 169-194.
- Mout, M.E.H.N., ed., *Plakkaat van Verlatinge* ([s-Gravenhage] 1979).
- Mout, M.E.H.N., 'In het schip: Justus Lipsius en de Nederlandse Opstand tot 1591', in: Groenveld, S., e.a., red., *Bestuurders en Geleerden*, 55-64.
- Mout, M.E.H.N., 'Van arm vaderland tot eendrachtige Republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand', *BMGN* 101 (1986) 345-365.
- Mout, M.E.H.N., 'Justus Lipsius', in: Grendler, P., ed., *Encyclopedia of the Renaissance*. (New York 1999) 427-429.
- Mulder-Bakker, A.B., 'Oculus ecclesiae' or the eyes of the people. Church and society in medieval Frisia', *Journal of Medieval History* 11 (1985) 295-314.
- Muller Fzn, S., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* III (Utrecht 1919).
- Muller Hzn, S., *Geschiedkundige atlas van Nederland. De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart. I. Het bisdom Utrecht* (s-Gravenhage 1921).
- Naarding, J., 'Stad en Ommelanden', in: Heeroma, K., en J. Naarding, *De ontfrising van Groningen*, 45-62.
- Nanninga Uiterdijk, J., 'Dr. Johan de Mepsche; eene bijdrage tot de kennis der geschiedenis van Groningen en Ommelanden onder Spaansche heerschappij', in *BGOG* IX (Groningen 1872) 81-160.
- Nienes, A.P. van, en M. Bruggeman, *Archieven van de Friese stadhouders, Inventarissen van de archieven van de Friese stadhouders van Willem Lodewijk tot en met Willem V, 1584-1795* (Hilversum-Den Haag-Leeuwarden 2002).
- Niermeyer, J.F., 'Het Sticht Utrecht, Gelre en de Friese landen in de veertiende eeuw' in: *AGN* III (Utrecht 1951) 125-160.
- Nierop, H.E.K. van, 'De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand', in: *BMGN* 110 (1995) 205-224.
- Nijhoff, I.A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland onder de regering van hertog Karel van Egmond* II (Arnhem 1862).
- Nijhoff, I.A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* VI 3 (Arnhem 1875).
- Nip, R.I.A., 'De giftbrief van 1040' en 'De editie van de giftbrief' in: Boersma, J.W., e.a., red., *Groningen 1040*, 67-92.
- Noomen, P.N., 'Koningsgoed in Groningen; het domaniale verleden van de stad', in: Boersma, J.W., e.a., red., *Groningen 1040*, 97-144.
- Oosterhoff, F.G., *Leicester and the Netherlands 1586-1587* (Utrecht 1988).
- Oosterhout, M.G., e.a., eds., *Pax Groningana. 204 oarkonden út it Grinzer Gemeente-archyf oer de forbâlding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu*, (Groningen 1975).
- Overdiep, G., 'Mitspete of Nutspete', in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 81 (1963) 241-247 en afb. III-VI.
- Overdiep, G., 'Het tijdstip van het graven van het Schuitendiep ten zuidoosten van Groningen', in: *Us Wurk* 21-22 (1972-1973) 187-191.
- Pagel, Karl, *Die Hanse* (Braunschweig 1963³).
- Parker, Geoffrey, *The army of Flanders and the Spanish road 1567-1659* (Cambridge 1972).
- Parker, Geoffrey, *The Dutch Revolt* (Penguin books 1990).
- Pathuis, A., *Groninger gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814* (Assen/Amsterdam 1977).
- Poelman, H.A., 'De buitenlandsche handel van Groningen in verband met den Frieschen handel gedurende de twaalfde en dertiende eeuw', in: Poelman, H.A., e.a., *Historische opstellen opgedragen aan H. Brugmans*, 9-21.
- Poelman, H.A., e.a., *Historische opstellen opgedragen aan H. Brugmans* (Amsterdam 1929).
- Postma, F., 'De mislukte missie van mr. Maarten van Naarden als luitenant-stadhouder van Stad en Lande 1541-1557', in: *BMGN* 120 (2005) 1-27.
- Postma, F., 'Het ontstaan van het Nederlandse Statenbewind. Monarchomachistische import of product van eigen bodem?', in: *BMGN* 120 (2005) 362-378.
- Postma, F., *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat* (Zutphen 1983).
- Postma, F., *Viglius van Aytta: de jaren met Granvelle* (Zwolle 2000).
- Praamstra, H., 'Sporen van laat-middeleeuwse tichelbedrijven aan het Selwerderdiepje bij Groningen', *GVA* 1958, 127-144.
- Pronk-Wiersema, L.M., en J.J. Delvigne, *Het reilen van de zijl* (Ezinge 1988).

- Puhle, Matthias, *Die Vitalienbrüder. Klaus Störtebeker und die Seeräuber der Hansezeit* (Frankfurt 1994²).
- Raa, F.J.G. ten, en F. de Bas, *Het Staatse Leger*, deel I (Breda 1911).
- Reimers, H., *Friesische Papsturkunden aus dem Vatikanischen Archive zu Rom* (Leeuwarden 1908).
- Rescher, Nicolas, *Pluralism; Against the Demand for Consensus* (Oxford 1992).
- Reyd, Everhard van, *Historie der Nederlantscher oorlogen* (Leeuwarden 1650).
- Rhoer, J. de, 'Plaatselijke beschrijving van Westwoldingerland benevens de dorpen Bellingwolde en Blijham, en 't gene verder tot dien rechtstoel behoort', in: *Verhandelingen [...] PEIP IV tweede stuk* (Groningen 1809).
- Rhoer, J. de, ed., 'Stadboek van Groningen van het jaar 1425' in: *Verhandelingen [...] PEIP V* (Groningen 1828).
- Richthofen, Karl Freiherr von, *Friesische Rechtsquellen* (Berlin 1840).
- Ridderikhoff. C.M. ed., *Deuxième livre des procureurs de la nation Germanique de l'ancienne université d'Orléans, 1546-1567. Première Partie*, II (Leiden 1988).
- Rietema, S.P., 'Het Aduarderdiep en de Aduarderzijk', *GVA* 1924, 108-120.
- Rij, Hans van, ed. en vert., *Een verhaal over Groningen, Drenthe, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen* (Hilversum 1989).
- Rinzema, Anton, 'De stadhouder en de houding van de stad. Jasper van Merwijck als Gelders stadhouder in Groningen (1522-1530)', in: Boer, D.E.H. de, e.a., red., *Het Noorden in het midden*, 87-106.
- Rinzema, Anton [J.], 'Een burger vertelt. De kroniek van Johan van Lemego' in: Ebels-Hoving, B., e.a., reds., *Genoechlijke ende lustige historiën. Laat middeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*, 61-78.
- Rinzema, A.J., 'Ubbo Emmius als historicus', in: Koppers, W.J., e.a., red. *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen*, 49-62.
- Rodríguez Pérez, Yolanda, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen* (2003).
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, 3 dln., (Amsterdam, 1945-1947).
- Ros, F.U., *Remmenberg en de Groningse malcontenten* (Assen 1964).
- Rutgers, C.P.L., 'De gevangenschap van enige Ommelander prelaten en edelen', in: *GVA* 1896, 192-223.
- Rutgers, C.P.L., 'Een langdurig proces', in: *GVA* 1892, 121-143.
- Rutgers, C.P.L., 'Vóór en na de Reductie', in: Blok, P.J., e.a., *Gedenkboek der reductie van Groningen in 1594*, 119-136.
- Ryle, Gilbert, *Collected papers*. 2 dln. (Londen 1971).
- Schaap, J.W., 'De burggraven van Groningen' *De Nederlandse Leeuw* 96 (1979) 71-104.
- Schaik, A.H.M. van, 'Een nieuwe heer en een andere leer', in: Bruin, R.E. de, e.a., red., *Geschiedenis van de stad Utrecht*, 191-294.
- Schaik, Remi van, *Walfridus van Bedum; een duizend jaar oude Groninger overlevering* (Groningen 1985).
- Schaik, Remi van, 'Binnen- en buitendijks: geschiedenis tot het einde van de achttiende eeuw', in: Schaik, Remi van, e.a., red., *Onder vele torens*, 15-47.
- Schaik, Remi van, e.a., red., *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002).
- Scheltens, J., 'De positie van den noordrand van Drenthe tegenover de stad Groningen gedurende de middel-eeuwen' 1, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 12, 1894 (1893) 235-273.
- Schepper, H. de, 'De burgerlijke overheden en hun permanente kaders 1480-1579', in: *AGN V* (Haarlem 1980) 312-349.
- Schilling, Heinz, 'Die "Emder Revolution" als europäisches Ereignis', in: Lengen, Hajo van, ed., *Die "Emder Revolution" von 1595*, 113-136.
- Schilling, Heinz, 'Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen "Republikanismus"? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürgertums', in: Koeningberger, Helmut G., en Elisabeth Müller-Luckner, eds., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit*, 101-144.
- Schilling, Heinz, *Die Stadt in der frühen Neuzeit*. Enzyklopädie deutscher Geschichte 24 (München 2004²).
- Schmidt, H., *Politische Geschichte Ostfrieslands*. Ostfriesland im Schutze des Deiches 5 (Leer 1975).
- Schmidt, Heinrich, 'Geschichte der Stadt Emden von 1500 bis 1575', in: Brandt, Klaus, e.a., *Geschichte der Stadt Emden* 1, 161-269.
- Schoonbeeg, P., e.a., *Ubbo Emmius. Friesland tussen Eems en Lauwers en de stad Groningen* (Groningen 1989).

- Schotanus, Chr., *De geschiedenissen (...) van Friesland* (Franecker 1658).
- Schroor, Meindert, *De atlas der provincielanden van Groningen (1722-1736)* (Groningen 1996).
- Schroor, M., *De atlas der Stadslanden van Groningen (1724-1729)* (Groningen 1997).
- Schroor, Meindert, *Stadstaat Groningen. De Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000* (Groningen 1999).
- Schuitema Meijer, A.T., e.a., *Historie van het archief der gemeente Groningen* (Groningen 1974).
- Schuitema Meijer, A.T., en W.K. van der Veen, *Zegel, wapen en vlag van de stad Groningen* (Groningen 1965).
- Schuitema Meijer, A.T., en Eef van Dijk, *Inventaris van de archieven van het Klerken- of Fraterhuis te Groningen en de daarmee samenhangende stichtingen* ([Groningen] 1973).
- Schutter, G.N., *Het Huis met de Dertien Tempels* ([Groningen] 1964).
- Schuur, J.R.G., 'De Friese hoofdeling opnieuw bekeken', *BMGN* 102 (1987) 1-28.
- Schwartsenberg tho Hohenlansberg, G.F., *Groot Placaat en Charter-boek van Vriesland* II (Leeuwarden 1773).
- Siebert, E., Walter Deeters en Bernhard Schröer, *Geschichte der Stadt Emden 1750 bis zur Gegenwart*. Ostfriesland im Schutze des Deiches VII (Leer 1980).
- Siemens, B.W., *Historische atlas van de provincie Groningen* [met toelichting] (Groningen 1962).
- Siemens, B.W., *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974).
- [Sitter, A.J. de,] *Tegenwoordige Staat (...) van Stad en Lande*, 2 dln. (Amsterdam, Leiden, Dordrecht en Harlingen, 1793-1794).
- Slicher van Bath, B.H., e.a., red., *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970).
- Smit, F.R.H., *De slach by Boxum* (Leeuwarden 1586).
- Spruit, J.E., e.a., red., *Corpus Iuris Civilis. Tekst en Vertaling I Instituten* (Zutphen/s-Gravenhage 1993).
- Spruit, J.E., e.a., red., *Corpus Iuris Civilis. Tekst en Vertaling II Digesten 1-10* (Zutphen/s-Gravenhage 1994).
- Stichting voor Bodemkartering, *Bodemkaart van Nederland*, blad 7 west; Groningen (1973).
- Struick, J.E.A.L., *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht/Antwerpen 1968).
- Sytsema, Johanneke, *De 17 Keuren en de 24 Landrechten in de Ommelander Rechtsbandschriften* (Amsterdam 1998).
- Telting, A., ed., *Stadboek van Groningen*. Werken der vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, eerste reeks 9 (s-Gravenhage 1886).
- Tijms, W., 'Schuldmudden in Drenthe en het Gorecht', in: *Noorderlicht*, *Historia Agriculturae* XVIII (Groningen 1988) 21-44.
- Tönnies, Ferdinand, *Gemeinschaft und Gesellschaft* (Leipzig 1887).
- Toulmin, Stephen, *Cosmopolis. The hidden agenda of modernity* (Chicago 1990).
- [Trip, Lucas,] 'Vertoog over den invloed van onze Nederlandsche moedertaal op onze Vaderlandsche Rechtsgeleerdheid in derzelver kunde en gebruik', in: *Verhandelingen [...] PEIP* I (Groningen 1773) 19-126.
- Tromp, H.M.J., 'Drenthe, Coevorden en de bisschop, 1150-1395' in: Heringa, J., red., *Geschiedenis van Drenthe*, 171-196.
- Tyaerda van Rinsumageest, Worp, *Kronijken van Friesland* IV (Leeuwarden 1850).
- Ullmann, Walter, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages* (Londen 1961).
- Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: *AGN* II (Haarlem 1982) 188-253.
- [Valle, Fuensanta del, en Jose Sancho Rayon,] eds., *Comentario del coronel Francisco Verdugo de la guerra de Frisia en XIV años que fué gobernador y capitán general de aquel estado y ejército por el Rey don Felipe II, nuestro Señor* (Madrid 1872).
- Veen, J.S. van, en A.A. Beekman, *De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart. III. De bisdommen Munster, Keulen en Luik; het bisdom Doornik*. Geschiedkundige atlas van Nederland (Den Haag 1923).
- Veen, W.K. van der, 'Het Sint-Jurgensgasthuis en de weren te Helpman', in: Boersma, J.W., en C.J.A. Jörg, red., *Ere-Saluut*, 333-351.
- Verhoeven, Cornelis, *Het grote gebeuren* (Utrecht 1966).
- Verhoeven, Cornelis, *Omzien naar het beden* (Utrecht 1968).
- Versfelt, H.J., *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland, 1773-1794* (Groningen 2003).
- Vredenberg-Alink, J.J., *Kaarten van Groningerland. De ontwikkeling van het kaartbeeld van de tegenwoordige provincie Groningen met een lijst van gedrukte kaarten vervaardigd tussen 1545 en 1846* (Uithuizen 1974).
- Vries, Oebele, 'Bestond er bij de Groningers vóór de Reductie

- een Fries besef, in: Boekholt, P.Th.F.M., e.a., red., *Rondom de reductie*, 223-235
- Vries, Oebele, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986).
- Vries, G.M. de, *Pompen, paapen en kiellichten*. Bijdrage tot de geschiedenis van het zeewezen VIII ('s-Gravenhage 1977).
- Vries, K. de, 'De middeleeuwse stadsrechten', in: Slicher van Bath, B.H., e.a., red., *Geschiedenis van Overijssel*, 89-92.
- Vries, W. de, 'Friese namen in 't Gorecht en over de Drentse grens', in: *NGN* VIII (Leiden 1932) 20-29.
- Vries, W. de, 'Groninger topographica', in: *NGN* X (Leiden 1936) 97-163.
- Vries, W. de, *Groninger plaatsnamen* (Groningen/Batavia 1946).
- Wagenaar, L.H., *Het leven van graaf Willem Lodewijk, een vader des vaderlands 'Uz Heit'* (Amsterdam/Pretoria).
- Waterbolk, E.H., 'Staatkundige geschiedenis', in: Formsa, W.J., e.a., red., *Historie van Groningen*, 235-276.
- Waterbolk, E.H., 'Hoe warm het was en hoe ver. Groningerland: van tweedeling naar deel van Nederland', in: Boekholt, P.Th.F.M., e.a., red., *Rondom de reductie*, 98-115.
- Waterbolk, E.H., 'Met Willem Lodewijk aan tafel', in: idem, *Verspreide Opstellen* (Amsterdam 1981) 296-315.
- Waterbolk, E.H., 'Terug naar Everard van Reyd (1550-1602) in: Berkel, K. van, e.a., red., *Nederland en het noorden*, 27-46.
- Waterbolk, E.H., *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving* (Groningen-Djakarta 1952).
- Weber, E., 'Das Dollartprojekt als völkerrechtliches Problem', *Ostfriesland* 1978/1, 3-9.
- Werff, E.O. van der 'De opkomst van het stadsbestuur van Groningen 1245-1400', in: Boersma, J.W., e.a., red., *Groningen 1040*, 193-208.
- Werff, Egbert van der 'Katholiek en protestant rond de Reductie', in: Brood, P., red., *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen*, 117-142
- Westra, Frans 'Johan Sems 1572-1635' (onuitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1980).
- Wiarda, T.D. *Ostfriesische Geschichte*, 11 dln. (Aurich/Leer 1791-1817).
- Wichers, H.L. *Verklaring van het tractaat van reductie der stad Groningen aan de Unie van Utrecht*, 2 dln. (Groningen 1794-1796).
- Wiemann, Harm 'Das Reich, die Niederlande, der Graf und die Stände Ostfrieslands 1595-1603', in: *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 39 (Hildesheim 1967) 115-149.
- Wieringa, W.J., *Het Aduarder zijlvest in het Ommelander waterschapswezen* (Groningen 1946). Wiersum, E. *De gedwongen vereeniging van Stad en Lande in 1594* (Groningen 1898).
- Wijnne, H.A. *Handel en ontwikkeling van stad en provincie Groningen, geschiedkundig beschouwd* (Groningen 1865).
- Williams, Patrick *Philip II* (Palgrave 2001).
- Winsemius, P. *Chronique ofte Historische geschiedenisse van Vrieslant* (Franeker 1622).
- Winter, P.J. van *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems* i. Werken uitgegeven door de vereeniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, gevestigd te 's-Gravenhage, 12 ('s-Gravenhage 1951).
- Winter, P.J. van 'Hoe heeft de provincie Groningen haar grenzen gekregen?' in: idem, *Verkenning en onderzoek*, 189-240; eerder verschenen in *GVA* 1942, 1-78.
- Winter, P.J. van, *Verkenning en onderzoek. Bundel aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1965).
- Winter, P.J. van 'De Zeven Provinciën', in: idem, *Verkenning en onderzoek*, 82-104.
- Winter, P.J. van, *Westerwolde generaliteitsland* (Assen 1948).
- Wolfs OP, S.P. *Das Groninger "Religionsgespräch" (1523) und seine Hintergründe* (Utrecht/Nijmegen 1959).
- Woltjer, J.J. *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962).
- Woltjer, J.J. 'Van katholiek tot protestant', in: Formsa, W.J., e.a., red., *Historie van Groningen*, 207-232.
- Woordenboek der Nederlandsche taal* XII, 1e st. ('s-Gravenhage / Leiden 1931).
- Wybrands, Aem.W. ed., *Vita Sibrandi* in: *Gesta abbatum Orti sanctae Mariae* (Leeuwarden 1879).
- Ypeij, A., en H.O. Feith, *Oudheden van het Gooregt en Groningen, ontleend uit den gifbrief van Hendrik III aan de St. Martenskerk van Utrecht van den jare 1040* (Groningen 1836).
- Zuidema, W., ed., 'Kroniekje van Groningen uit de 16de eeuw', in: *BMHG* 12 (1889) 93-181.
- Zuidema, W., *Wilhelmus Frederici, Persona van Sint Maarten te Groningen, 1489-1525* (Groningen 1888).

ENKELE TERMEN TOEGELICHT

Ambtman	In principe iedere functionaris die belast is met de uitoefening van een overheidstaak. Het woord werd in Groningerland vooral gebruikt voor degene die uit naam van de bevoegde autoriteit de overheidsrechten in het Gorecht of het Oldambt uitoefende.
Banmijl	De banmijl van een stad is de grens van het gebied waarbinnen het recht van die stad gold. Zie ook *stadsvrijheid.
Bouwmeester	In Groningen (1) de functiebenaming van de 'directeur Openbare Werken', en (2) een officiële vertegenwoordiger en woordvoerder van de gilden bij het stadsbestuur, die als zodanig deel uitmaakte van de *wijsheid.
<i>Corpus</i>	(Latijn) Letterlijk: lichaam. In overdrachtelijke zin gebruikt voor een eenheid die niet zonder fatale gevolgen verbroken kan worden.
Corpusland	De in de onmiddellijke nabijheid van een klooster gelegen landerijen die door de kloosterlingen zelf worden gebruikt.
Costumen	Gebruiken die de status van gewoonterecht hebben verworven.
Drost	Oorspronkelijk hoofd van de Frankische paleishuishouding, later algemene functie-aanduiding voor bepaalde plaatselijke gezagsdragers. In Groningerland vooral gebruikt voor degene die in naam van het stadsbestuur het overheidsgezag uitoefende in het Oldambt en als zodanig ook wel *ambtman werd genoemd.
Emphiteosis	Verpachting.
Gezwoven meente, gezworenen	College van vertegenwoordigers van de Groninger burgerij die, na het afleggen van een bijzondere eed, optraden als adviseurs voor het stadsbestuur.
Gildrecht	Het college dat in Groningen belast was met de rechtspraak in kwesties van handels- en zeerecht en toezicht uitoefende op de handhaving van het Groninger *stapelrecht.
Grietman	Bediener van een plattelandsjurisdictie in het Westerkwartier en Westerlauwers Friesland.
Hamrik	In het oorspronkelijk onbedijkte Friese (en ook Ommelander) wierdenlandschap het bij een nederzetting horende grasland dat in de zomer droogviel en – gemeenschappelijk – werd gebruikt.
Heerlijkheid	Overheidsrechten die men niet als ambtenaar, maar als eigen erfelijk rechten uitoefent. Het woord kan ook het gebied aanduiden waarbinnen deze rechten golden.
Hof, hofrecht, hofgerecht	Een hof of <i>curtis</i> is het centrum van een groot landgoed, waarvan meerdere hoeven deel uitmaken en dat beheerd wordt door een (hof-) meier of * <i>villicus</i> . Hofrecht is de aanduiding van (1) de relatie tussen de eigenaar van het landgoed en degene die het namens hem beheert, en (2) de rechtsverhouding tussen de bij het beheer van het landgoed betrokken personen. Het hofgerecht is het lichaam dat belast is met de handhaving van het hofrecht.
Hoofdeling	Lid van de autochtone adel in de Friese Ommelanden dat overheidsrechten over een bepaald gebied uitoefent. Het woord wordt in de loop van de zestiende eeuw ook gebruikt voor niet-adellijke personen die deelhebben aan rechtspraak en bestuur ten plattelande.

Hoofdman	Stad-Gronings functionaris die oorspronkelijk samen met Ommelander rechters, later ook zonder hen, overheidstaken uitoefende ten aanzien van die delen van de Ommelanden waarmee de stad Groningen in verbond stond. De hoofdmannen waren meestal ervaren stadsbestuurders die het hoofdmanschap bekleedden in de jaren dat ze om reglementaire redenen geen lid van het stadsbestuur konden zijn.
Hoofdmannenkamer	De vergaderruimte van het college van hoofdmannen in het raadhuiscomplex op de Grote Markt te Groningen. Bij metonymie ook het college zelf, dat vergaderde onder voorzitterschap van de stadhouder, die de plaats innam van de landsheer. De stadhouder kon weer worden vervangen door een *luitenant (-stadhouder). De Hoofdmannenkamer werd ten tijde van Filips II ook wel 's Konings Kamer genoemd.
Hoogheid	Dit woord wordt soms gebruikt als synoniem voor 'sovereiniteit'.
Hoveling, hoving	In de stad Groningen de benaming van bestuursleden van de ambachtsgilden.
Immunititeit	Oorspronkelijk: 'vrijstelling van lasten'. Het woord wordt gebruikt voor de rechtstoestand van een gebied dat in zekere mate onttrokken was aan het normale overheidsgezag. Het woord kan ook het gebied aanduiden waar een dergelijke rechtstoestand gold.
Investituur	Letterlijk: bekleding. Officiële overdracht van rechten aan degene die met de uitoefening daarvan is belast.
Jaartax	De aan de landsheer verschuldigde jaarlijkse belasting.
<i>Jure belli</i>	(Latijn) Krachtens oorlogsrecht.
<i>Jus de non evocando</i>	(Latijn) Het recht om niet buiten de eigen residentie terecht te hoeven staan.
<i>Jus forestense</i>	(Latijn) Het aan de koning toekomende recht op de woeste grond.
Kluft	Stadswijk in Groningen.
Krumstert	Munt ter grootte van 2/3 Groninger stuiver (1/2 Brabantse stuiver).
Luitenant	Algemene aanduiding voor 'plaatsvervanger'. In het zestiende-eeuwse Groningen speciaal gebruikt voor de functionaris die in Stad en Lande als vertegenwoordiger van de centrale regering optrad en als zodanig de stadhouder verving ('luitenant-stadhouder').
Marke	Van oorsprong 'grens'. Ook aanduiding van het geheel van een bij een buurschap behorend gebied, inclusief de wegen, wateren en onverdeelde, gemeenschappelijk beheerde landerijen, zoals hooilanden, venen en bossen. Met het woord markegrond worden in het bijzonder de gemeenschappelijke eigendommen van de buurschap bedoeld.
Mene achte	Deze term uit de bestuursorganisatie van de stad Groningen is vooralsnog niet met zekerheid te duiden. Vermoedelijk staat hij voor zoiets als 'inspraak van allen die daartoe gerechtigd zijn' en bij metonymie ook voor degenen die inspreken.
Ministeriaal	Van oorsprong onvrij of halfvrij persoon die in dienst was van de koning of zijn vertegenwoordiger. In de loop van de tijd klimmen de ministerialen op tot vrijen en worden lid van de adel.
<i>Narratio (narrata)</i>	(Latijn) Dat deel van een oorkonde waarin een exposé wordt gegeven van de omstandigheden die hebben geleid tot de in het stuk vastgelegde rechtshandeling.
Nootweg	Landweg met een agrarische functie, niet dienend als verbindingsweg tussen nederzettingen.
Olderman	Oorspronkelijk waarschijnlijk algemene benaming voor een functionaris die, als ouder en ervaren lid van een bepaalde kring van personen, optreedt als bestuurder en woordvoerder van die kring. In Groningen in het bijzonder de benaming van de functionaris die belast is met het voorzitterschap van het *Gildrecht.

Ommelanden	Aanduiding voor de landschappen Westerkwartier, Hunsingo en Fivelgo. Zie voor de ligging van deze gebieden en de onderdelen ervan de kaart op p. 49.
Pandhaling	Het bij een schuldenaar weghalen van onderpanden ter waarde van het door hem verschuldigde bedrag.
<i>Persona</i>	(Latijn) Functie-aanduiding van een van de beide pastoors van de Sint Maartenskerk te Groningen. De persona was de 'hoofdpastoor' van Groningen en stond aan het hoofd van de kerkelijke organisatie in Groningen en het Gorecht.
Pijp	Stenen boogbrug van geringe omvang of grote duiker, waardoor een watergang onder de stadswal werd doorgevoerd.
Precariën	Een elk schrikkeljaar door de inwoners van het Gorecht te betalen heffing waarmee zij het landsheerlijk gezag van de bisschop van Utrecht erkenden. Later is het recht erop door de stad Groningen in bezit genomen.
Redger	Bediener van een plattelandsjurisdictie in Hunsingo en Fivelgo.
Regaal	Een (oorspronkelijk) uitsluitend aan de koning toekomend recht.
Rijk	Het (Duitse) Rijk of Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie was de staatsrechtelijke koepl van de Duitse landen die eens tot het rijk van Karel de Grote hadden behoord. Tot de Westfaalse vrede van 1648 maakten ook Stad en Lande van Groningen en de overige Nederlandse gewesten deel uit van het Duitse Rijk.
Rooms-koning	Sinds halverwege de elfde eeuw de titel van de Duitse koning gedurende de periode tussen zijn uitverkiezing en zijn officiële kroning tot keizer. De titel geeft aan dat de Duitse koningen en keizers zich zagen als de opvolgers van de Romeinse keizers.
Rijksdag	Vanaf het einde van de vijftiende eeuw de benaming van de vergadering van vorsten en notabelen die de Duitse koning of keizer bijstond bij het besturen van zijn rijk.
Rijkskamergerecht	Het in 1495 opgerichte en te Spiers gevestigde hoogste rechtscollege van het Duitse Rijk
Rot	Gedeelte van een *kluft, meestal bestaande uit één straat.
Sauvegarde	Een document dat tegen betaling door militaire autoriteiten werd afgegeven en de bezitter ervan vrijwaarde van plundering.
Schepenen	De door het bevoegd gezag uit de vrije bevolking gerecruiteerde, later ook wel door verkiezing door de rechtsgenoten aangewezen 'oordeelvinders', die onder voorzitterschap van een landsheerlijk ambtenaar (de *schout) de plaatselijke rechtbank vormden.
Schepperij	Een door een 'schepper' geleid onderdeel van een *zijlvest of waterschap, zelf bestaande uit meerdere zijl-eden.
Schout	In Groningen: 'schulte'. De ambtenaar die als plaatselijk vertegenwoordiger – direct of indirect – van de landsheer optreedt en als zodanig belast is met het opsporen van strafbare feiten, het formuleren van aanklachten, het voorzitten van het plaatselijke gerecht en het tenuitvoerleggen van het gevelde vonnis.
Schuitenschuivers	Binnenschippers. In Groningen in het bijzonder de benaming van de schippers die vanuit de venen ten zuidoosten van de stad turf aanvoerden over de Hunze en – later – het Schuitendiep en daartoe ook dit vaarwater onderhielden. Ze woonden in een ten zuidoosten van de stad Groningen, buiten de muren of wallen gelegen 'voorstad', het Schuitenschuiverskwartier. Deze is in de late zestiende eeuw van een omwalling voorzien (de 'Schuitenschuiversschans') en diende de koninklijke troepen tot legerplaats.
Stadsjurisdicties	De plattelandsgebieden waar (een deel van) het overheidsgezag bij de stad Groningen berustte. De beide Oldambten en het Gorecht of Gericht van Selwerd waren de eerste stads-

	jurisdicties. In 1619 kwam daar Westerwolde bij en in 1633 werd in de tot ontwikkeling gebrachte veengebieden tussen het Gorecht en het (Wold-) Oldambt het Gericht van Sappemeer als aparte rechtstoel opgericht.
Stadsvrijheid, stadstafel	Het buiten de stadsmuren of –wallen gelegen gebied waar het Groninger stadsrecht gold. Zie ook *banmijl.
Stapelrecht	Een stedelijk recht op grond waarvan een stad de enige plaats was binnen een bepaald gebied, waar handel gedreven mocht worden.
Taalman	Woordvoerder van de *gezworen meente.
<i>Villicus</i>	(Latijn) Beheerder van een *hof, ‘hofmeier’.
Vrijbouter	Een krijgsman die niet in dienst is van een opdrachtgever, geen soldij ontvangt en ook niet onder de krijgstucht staat, maar van de oorlogssituatie gebruik maakt om onderdanen van de vijand te arresteren en transporten ten behoeve van de vijand te onderscheppen. Soms, maar lang niet altijd, beschikten vrijbouters wel over een officiële licentie (‘kaperbrief’) hiervoor.
Vroedschap	Vertegenwoordiging van de meest gegoede en daarom belangrijkste burgers van een stad.
Warf	Vergadering van plattelandsrechters in Groningerland.
Wijsheid	Term uit de bestuursorganisatie van de stad Groningen, waarmee burgemeesters en raad, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden als collectief worden aangeduid.
Zijl	Uitwateringssluis.
Zijlvest	Waterschap. Een zijlvest bestaat meestal uit meerdere *schepperijen.
Zuidwending, zijdwende	Ten behoeve van de grondexploitatie aangelegde, van een ter plaatse gegeven hoofdrichting afwijkende combinatie van een watergang met dijk.

INDEX

Bij geografische namen zijn, ook wanneer ze niet uitdrukkelijk worden vermeld, ook de bijbehorende bijvoeglijke naamwoorden en aanduidingen van bewoners mede begrepen. Dus: 'Friesland' staat ook voor Fries en Friezen, 'Holland' voor Hollands en Hollander(s).

A		- , abt	52, 249, 259, 392, 431, 498
A	zie Drentse A, Münsterse A, Westerwoldse A	Aduarderdiep	249, 261-262, 279, 281, 366, 551-554, 580
Aagte, vrouw van Jan Jacobs	261	Aduarderdiepsterweg	580
Abbingesloot (Avingesloot, Havensloot)	249, 366	Aduardersteentil	525, 550, 552-553, 580
Abbingeweer	357, 366	Aduardierzijl	249, 250, 279, 363-366, 370, 525
Abbring, Herman	194, 340-343, 390, 440-451, 453, 455-457, 459-467, 475, 487, 503-508, 513-514	Aduardierzijlvest	239-240, 246, 249, 255, 279, 281, 366
Abdena, familie	407	Aexma, Hotzo	571
- , Imel	407	Agneza	297-298, 310, 376
Abdinc- (lande, strange)	357, 361, 366	Agricolastraat	359
Abel Tasmanstraat	252, 253	Aha	513
Abeli, Hermannus	557	Akerk	237, 362, 392, 474, 557
Abrug	580	Akerkhof	237
Achelen, dr. Igram van	533, 578	Akerspel	196, 505
Achtkarspelen	59, 73	Akluft	196, 573
Acht Zijlvesten	248, 313-315, 378-379	Albada, Aggaeus van	175
Acker Stratingh, G.	zie Stratingh, G. Acker	Albanië, Albanezen	574
Addinga	70	Alberda, Reint	132, 519, 571
- , Egge	70	Alberti, Thomas, accijnsmeester	468
- , Hayo	71, 185	Alberts, Johan	111
Adorp	209, 223, 274, 292, 303, 371	Aldegonde, Marnix van Sint	175
- , jurisdictie	210, 213	Alder	218
Adriani, Assuerus	557	Aldringa, Habbe	574
Aduard	59, 77, 120, 124, 209, 221, 247-249, 252-253, 265, 282, 364-367, 371, 378, 538, 550, 553, 580	Alfgerdis	19
- , jurisdictie	210, 212-213	Alinghuizen	279, 370
- , klooster	55, 61, 259, 261, 291, 309, 313, 359, 411, 566	Alkmaar	541
		Alleke, weduwe van Hugo Calmers	177
		Allens, Volmaer	505
		Allersma	247
		Alma, Jelmer	133

Alma, R.H.	182, 379	Apoort	251-253, 281, 363, 547, 555, 557, 565-567
Alpen	169	Appèlbergen	296
Altenesch	300, 377	Appingedam, Damster	3, 20-21, 67, 77-78, 82-83, 87, 119, 300, 310, 333, 335, 336, 388, 444-445, 448, 450, 455, 458, 460, 475, 488-489, 493, 501, 504, 507, 513, 592
Althusius, Johannes	9, 97, 102, 157, 162-164, 171, 188-189, 196, 200	Aquino, Thomas van	101
Alting		Aragon, Johanna van	31
- , Bernhard, syndicus van Groningen	8, 103, 156-159, 163, 187, 190, 198, 205-206, 231, 289, 322-323, 330, 333, 351-352, 373, 384, 388, 412, 476, 509-510	Aranjuez	577
- , Egbert, secretaris van Groningen	38, 95, 145, 149, 197, 366, 368, 386, 441, 448, 455- 456, 458-460, 462, 469, 471-472, 504, 558, 561, 563, 572, 574	Arbere	221, 247, 249, 259, 265, 281-282, 364-366, 371, 378
- , Joachim, burgemeester van Groningen	199	Aremberg, Jean de Ligne, graaf van	34, 185, 440-443, 446, 448, 463, 466, 468-469, 504, 508
- , Menso, predikant	187, 479	Aristoteles	100-102, 189
Alva, hertog van	35, 87, 148, 150, 160, 198, 364, 478, 480, 493, 521, 547, 579	Arkel, Jan van	26
Ambrosius	202, 344	Armada	577
Ameland	176, 461	Arnhem	13, 81, 128
Amerika	11	- , Godfridus van, abt van Aduard	392
Amersfoort	107	Arntzenius, H.J.	235
Amsterdam	36, 160, 429-430, 435, 463, 472, 479, 522, 527, 529, 558, 561	Aschendorf	221, 460
Andernach	62	Aschool	185
Ane	18, 288, 296	Assen, klooster	234, 238, 566
Anloo, pastoor	291, 374	Assingekluft	196
Anna, dochter van Willem van Oranje	580	<i>Asterwalda</i> (Oosterwolde)	zie Drenterwolde
Anna Paulowna	235	Astraat	280
Annen	310	Aubin, Hermann	495
Ansfried, bisschop van Utrecht	353	Augsburg	188, 418, 434-513 (passim)
Antonius	570	Augustinus	202
Antwerpen	43, 91, 160, 176, 188, 191, 414, 435, 440-441, 455, 458, 463, 469, 471, 477-478	Augustijnenklooster te Appingedam	336
Apen	410, 458	Aurich	409, 437, 503, 512-513, 515
		Auvergne, Guillaume d', bisschop van Parijs	21, 170
		Auwema, Bocko	539, 576
		Avesnes, Guido van, bisschop van Utrecht	22, 25, 52, 105, 190
		Avingesloot	249, 366 zie ook Abbingsloot
		Aweg	280, 367

Aykema, Tjalling	333, 387	- , Albrecht van	57, 68, 173, 178, 216, 260, 263, 380, 498, 505, 521, 535, 572
Aylva, Wybrand van	533	- , Jan van	521
Aysma, Hessel, president van het Hof van Friesland	336, 533-534, 544, 575-576	Beijum	225, 228, 285, 292
Aytta, Viglius van	340-343, 428-429, 434, 441-443, 445-447, 449, 455-456, 459-466, 469, 472, 485, 487, 490, 493, 501-505, 509, 599	Beijumer Zuidwending	224-229, 254, 285, 293, 369-370, 394-397
Azoren	522	Beke, Johannes de	296, 372
B		Bellingwolde	69, 71, 331, 417, 529
Backer, Willem	438	Bellingwolderzijl	72, 528
Baden, Frederik van, bisschop van Utrecht	172-173, 320, 323, 327, 382, 390	Belta, Peter	102
Baert, Johannes, drost te Greetsiel	457	Beneluxweg	221
Baffo	178	Beninga, Eggerik (van Griemersum)	30, 173, 194, 332, 387, 444, 450-451, 454, 467, 500-501, 505-507
Bakkeveen	270, 551	Benninge, Sicke	119, 124-125, 132-133, 136, 139-140, 186, 194-195, 321, 323-324, 326-328, 338-339, 384-386, 412-413
Ballen, van		Bentheim	417, 545
- , Egbert	192	- , graaf van	438, 504
- , Johan van	198	- , graaf Everwijn van	192
Balkweg	551	Berg, van den	
Baltische staten	478	- , Frederik	186, 564
Bangeweer (Bawingewere; onder Hoogkerk)	244, 247, 256, 266, 288, 363-364, 374	- , Herman	526
- , Herdericus tho	364	- , Oswald	526
Bardesius, Willem	529	Bergen op Zoom	107, 435, 469, 471
Barlinckhoff, Cornelis en Johannes	28	Berghuis	220
Berlaymont (<i>Barlemont</i>), van	462	Berlaymont, Claude de	577
Baroldes, Hendrick	115	Berlin, Isaiah	201
Barrahús	235, 361	Bernold, bisschop van Utrecht	315, 354
Bazel	162	Berntsen, Lambert	556-557
Beckerlingh, Lambertus	382	Berum	286, 305, 409, 506, 512-513
Bederawolde	357	- ,	zie Hartbert van
Bedum	223, 227, 285, 292, 356-357	Besloten Venen	296
Bedumerzijlvest	379	Beswerd	247
Bedumerweg	382, 396	Beyers, Nicolaas en Evert	177
Beerta	68	Billy	zie Robles, Caspar de
Beieren	93, 141	Bippen, Wilhelm von	513
		Bisschopsberg	18, 295
		Blaeu, J.	461
		Blankenheim, Frederik van, bisschop van Utrecht	27, 57-58, 68, 172-173, 179, 318-319, 324, 376, 380

Blankeweer	376	- , Filips de Goede, hertog van	60, 74, 109, 521, 535
Blauwbörgje	255, 367	- , Karel de Stoute, hertog van	60-62, 64, 75, 90, 109, 319-320, 521, 535
Blauwbörgstertocht	255, 276, 278, 285, 377	- , Filips de Schone	31, 504
Blickle, Peter	159	- , Karel van	zie Karel V
Blijham	72, 331	- , Maria van	31, 414
Blok, D.P.	295, 377	Bourgondische Kreits	437, 465, 476, 486-487
Bocht van Watum	510	Bourtange	71, 431, 528, 591
Bodin, Jean	112-113, 174	Bourtanger Moor	431, 489, 541, 545
Boendale, Jan van	191	Bove, Henrick, accijnsmeester	468
Boien, Herman, landrechter	467-468	Bovenrijn	139
Bolardus, Rotger, veehandelaar	467-468, 471	Boxum	527, 580
Bolwerk	296, 376	Brabant	16, 25, 32-33, 62, 90, 107, 143, 333, 335, 338, 388, 403, 426-427, 439, 448, 455, 462, 469, 471, 479, 496, 509, 528, 537, 564, 579
Bolsward	549	Braemsche, Johan(nes)	120, 428, 439, 443, 447-448, 450, 452, 457, 459-460, 472
Bor Christiaens, Pieter	573	Brake, Herman ter, notaris	343
Borg	226-228, 233, 308, 313, 379	Brandi, Karl	112
Borgham (Borgmannenham)	265, 278-279, 285, 293, 306, 317, 371, 375	Brants, Jacob	204
Borgsloot	226-227, 315	Braudel, Fernand	14
Borgsweer	68	Braun en Hogenberg, stedenatlas van	424, 481, 580
Borgwal	315	Brede Markt (Grote Markt)	127, 237, 556
Borgweg	228-229	Breeberg	551
Borkum	406, 464, 480, 491	Bremen	29, 93, 168, 188, 190, 204, 300, 428, 434, 491, 528, 545-546, 579
Bornevrede	73	- , bisschop	297, 300
Borssum	463	- , Coert van	183
Bos, P.G.	146-147, 179-181, 183-184, 198, 388, 571	Breyinck, dr. Wolfgang, procureur te Spiers	469
Boterdiep	224, 293, 370, 382, 396	Brielle, Den Briel	180, 187
Boteringekluft	196, 573	Briltil	362
Boteringespoort	52, 297, 557	Brimeu, Karel van, graaf van Megen	35, 174
Boteringestraat	274	Broerklooster	zie: Augustijnenklooster te Appingedam
Bottrop	497		
Boudewijn II van Holland, bisschop van Utrecht	287, 312		
Bourgondië, Bourgondisch, Bourgondiërs	14, 29-32, 34, 60, 62-64, 67, 69, 73, 75, 82-83, 109, 122-124, 134, 142-143, 173, 186, 191, 319-320-321, 332, 336, 338-339, 352, 387, 389, 401-402, 409, 419, 446, 449, 466, 504, 521		
- , David van, bisschop van Utrecht	60, 68, 142, 173, 319, 324, 326, 336, 338, 342, 381-382, 389		

Broke, to (ten Broek)	
- , Keno	58, 441
- , Ocko	58, 74
- , Widzel Ockens	505
Brokmerland (Broekmerland)	52-53
Bronkhorst, Frans	28
Bruggen, Heyne ter	368
Brugmans, H.	575
Brugstraat	219, 357, 368, 555, 557
Bruilwering	276, 362
Brundekamaar	255, 279
Brunonen	48
Brunswijk, hertog van	35, 545
Brussel	passim
Buckhurst, Thomas	534
Buitenhof, de	219, 357
Buiter, H.G.	201
Buning	
- , Ludolf	177
- , Otto	310
Buren, graaf van	zie Egmond, Maximiliaan van
Burghley, thesaurier van Engeland	579, 581
Burgsteinfurt	162
Burmania, (van)	
- , Joost	134, 136
- , Rinck	76
- , Tjaart	142, 196
Butjadingen	416, 513
Buttel, Hindrick	417-418
Buurmande (Boermande)	309
Buwe, mr.	339
C	zie ook K...
Caesar	570
Calmers,	
- , Barwold	177, 368
- , Hugo	177
Camminga, van	
- , Tiete	578
- , Wytse	575
Campen, Herman van	133
Campinglaan	238, 269, 275-276
Canter, Gelmer, secretaris van Groningen	120
Cartow, Johan	260
Casparie, W.A.	218-219
Catharijneveld te Utrecht	32
Chartres, bisschop van	172
Chastellain, Georges	109
Christiaan (Kyndt van Maas-tricht), adelborst in het Staatse leger	551
Christina, koningin van Zweden	100
Cicero	101
Cirkseña	402, 413, 416, 425, 437, 446, 491
- , Christoph	403, 419, 425, 476, 486, 514
- , Edzard, hoofdelling	408-409
- , Edzard I ('graaf Edzard')	29-31, 68, 78-80, 82, 108, 119-122, 173, 183, 193, 320-323, 326-328, 330, 382-384, 402, 411, 415-417, 425, 430, 458-459, 488, 499, 503, 506, 512-515
- , Edzard II	403, 419, 425, 434, 476, 478-479, 486, 514, 529, 541, 588
- , Enno I	411-412, 420
- , Enno II	402-403, 417-419, 425, 454, 497, 514
- , Enno III	479
- , Johan I	403, 420-421, 423, 426, 454, 489, 500
- , Johan II	403, 419, 425, 476, 486, 514
- , Uko	411, 415-416, 512-514
- , Ulrich	29, 115, 192, 402, 409-411, 413, 415, 421, 425, 430-431, 437-438, 441, 451-453, 488, 490, 498, 503, 506, 512-513
Clant, familie	390
- , Allert	133

- , Claes	
- , Egbert	571
- , Henrick	539
- , Lubbert	123, 133, 193
Claudianus	8, 11
Clemens VII, paus	112, 194
Cleopatra	568, 570
Cleve, Joost van	162, 199-200
Clingeberg, A.E.	264, 266
Cock, Herman	133, 195
Cocquel, Antonie de	526, 558
Coenders (Conrades)	
- , Albert	462
- , Bartold	471
- , Berend	193, 325-329, 385-386
- , Coert	193, 323, 326, 328, 386, 430, 501
- , Johan	326, 501
- , Lulof	80, 132-134, 192-194, 328, 386
Coendersborg	385
Coene, Jelto	540
Coep, Lubbert, accijnsmeester	468
Coevorden	18, 34, 90, 286-287, 291, 295-297, 318, 332, 340, 348, 372, 375-376, 381, 389, 404, 406, 449, 524, 526, 528-529, 541, 546, 565, 567, 581, 589, 591-592
- , Frederik van	297
- , Geertruida van	577
- , Reinold van	297, 311
- , Roelof van	288, 374
Conring, Hermann	99, 100, 119
Cortinghuis	283-284, 292-294, 297, 300, 302-303, 306, 371, 375, 382, 396
Coster, H.P.	399
Criecke, Jan	471
Curtinge, Hendrick	375

D

Dalen	18
Dalhem	420, 497
Damsterdiep	10, 66, 221, 228, 255, 266, 270, 279, 345, 368, 395- 396, 398, 407, 417, 432, 439, 492, 508, 528, 538
Damsterweg	120, 320
Danzig	188, 338, 478
Darwin, Charles	201
De Klerkstraat	375
Deeters, Walter	514
Delf	66
Delfshaven	99, 573
Delft	91, 99, 184, 573
Delfzijl	66, 83, 87, 89, 279, 333, 345, 407, 417, 480, 483, 492-493, 525, 528-529, 558, 561, 573-574, 590
- , Verdrag van	479
Denemarken	100, 172, 195, 496
Den Haag	zie Gravenhage, 's-
Den Ham	249
Descartes, René	188
Dethern (Determ)	512-513
Deventer	25, 107, 126, 142, 151, 172, 322-323, 423, 435, 445-446, 463, 500, 530, 532, 541, 573
- , Herman van	387
- , Jacob van	252-253, 268, 274, 293, 556
Diamantlaan	370
Diedenshausen	162
Diepholt, Rudolf van, bischop van Utrecht	172-173
Dijksterhuis of Ten Dijke te Pieterburen	542, 564
Dijkstra, C.E.	172, 196
Dillenburg	544
Dodingehorn	zie Donghorn
Dodo (Doede)	235
Doekgat	510
Doezum	550

Doezumerveen	zie Kornhorn	Dresden	13
Dokkum	46, 51, 72-73, 76, 177, 183, 311, 326, 338, 501, 549- 550, 552, 561-562, 581	Drie Delfzijlen	313-314, 379
Dollard	66, 68-71, 98, 329, 353, 406, 412, 417, 431-433, 482, 497, 500, 502, 506, 528-529, 545, 558	Driemolendrift	357
<i>Dollarthafen</i>	405-406, 422, 483	Drierechtstoelenpunt (de Mude)	210, 212-213, 242, 314, 366 zie ook Mude
Domselaar, Evert van	125, 329	Driessen, R.K.	235, 320, 496
Donau	502	Dudley, Robert	zie Leicester
Donghorn (Dodingehorn)	234-235, 251, 253-254, 264- 265, 280, 312, 314, 361	Dülmen	417
Doornik	143	Dünebroek	529
Dordrecht	99, 179-180	Dürer, Albrecht	414
Dorkwerd (Dorquart, Monomawalde)	219-220, 230, 233, 238, 242, 252, 254, 256, 258, 260-261, 265-271, 274-276, 278, 280, 282-283, 305, 314, 356, 358, 367-370, 553	Duinkerken	577
Dorkwerdersluis	279	Duitsland, Duitse Rijk, Duits	passim
Dornum, Sibbo van	115	- , Bondsrepubliek	483, 486, 495
<i>Dortmund-Emskanal</i>	497	Dulck, Gosen van	115
Dotiken, Willem van	435	Dunema, Wyt	387
Drachsdorf, Vyt van (Vitt)	119-120, 122, 193, 382	Durkheim, Émile	200
Draper, Derck	574	Duurswold	49, 61, 71, 214, 228, 313, 411
Drenkelaarstoren	381, 565	Dwarsdijk	225-228, 394-397
Drenterwolde (Wold, <i>Threntawalda, Aster- walde, Oosterwolde</i>)	18, 288-289, 292, 296, 298, 300-302, 306-311, 314-315, 374, 376-377, 379	E	
Drenthe, Drenten, Drents	passim	Ebbinga, Dodo	361
- , deken van	390, 440	Ebbingekluft	573
- , drost van	581	Ebbingepoort	52, 303, 427, 557
Drentse A	10, 209-211, 213, 217-220, 230-232, 234-238, 241, 243, 247-248, 253-255, 257, 263-266, 276, 278, 280-281, 284, 286, 288, 295, 298, 303, 305, 310, 312, 314, 354, 357-358, 360, 365, 580	Ebbingestraat	115, 126, 131-133, 194, 221, 427
Drentselaan (de Lane, Langelaan)	230-232, 234, 236, 238-240, 242, 245, 250-252, 255, 268-269, 271, 312, 362-363 zie ook Peizerweg	Eckerdisstede	366
		Edikan	379
		Edzard, graaf	zie Cirksena, Edzard
		<i>Eeck, Van der</i>	462
		Eeck, Johan, secretaris van Groningen	125
		Eelde	209, 211, 230-231, 233, 238, 247, 258, 267-270, 275-276, 278, 282, 288-289, 291, 305, 311, 360, 376
		Eelderdiep	217-218, 231, 242-249, 253, 256, 259, 271, 274, 355, 358, 360, 363-366, 369-371, 373-374
		Eelderdijk (Meerweg)	209, 211, 230, 233-234, 237, 312, 355, 357

Eelderkolck	360	Elizabeth, koningin van	6, 35, 161-162, 522-523,
Eelderwolde	239, 245, 275, 360, 364, 566	Engeland ('her Majestie')	533-534, 539, 542-543, 546,
Eelderwolderhooiweg	230-232, 239, 246, 250, 363		576, 578, 581, 589, 592
(Eelderwolderhooiidijk, Madijk, Hooiweg)		Ellens, Wilhelm	261
Eelderwolder Onland	364	Elmersma	
Eelts		- , huis	240-241, 363
- , Albert	153	- , Reynerus (Elmersna)	364
- , Michaël	462	Elzevier	205
Eems	passim	Emden	5-6, 35, 66, 69, 71, 93, 95,
Eemsdijk	502		162-163, 169, 175, 187-188,
Eems-Dollardverdrag	483		200, 205, 321, 353, 399-513
Eemsgebied	5		(passim), 520, 526, 528, 530,
Eemsgouw (<i>Emisga</i>)	407, 410-411, 512		539, 541, 549, 569, 588,
zie ook Eemsland			596, 598-600
Eemshorngat	510	Emerentiana, dochter van	542
Eemskanaal	279, 309, 315	Diederik Sonoy	
Eemsland	52-53, 409, 514, 545, 562- 563, 578	Emmen	260
Eemsmond	407, 410, 463, 484	Emmius, Ubbo	13, 57, 101-103, 121-122,
Eenum	356		144, 146, 157-158, 177-178,
Eexta	68, 181		180-181, 192-193, 195,
Egbert II, prefect van	288-289, 296-298, 374		197, 205, 311, 322, 326,
Groningen			332-333, 337, 363, 367,
Egbert III, zoon van Egbert	374		372-373, 377-378, 383-387,
II van Groningen			410, 438, 456, 476, 502- 503, 508, 597
Egbert IV van Groningen	309-310	Emo, abt van Wittewierum	288-289
Egmond, van		Emsgonië	zie Eemsland
- , Floris	338	Enens (Paddepoel)	365
- , Karel, hertog van Gelre	30-31, 68, 79-83, 86, 122- 125, 128-131, 139, 145-146,	Enens	
(Karel van Gelre)	173, 184, 193-195, 322-325, 327-332, 335, 338, 383, 386, 388, 417, 442	- , Herman	95
- , Karel jr	134,	- , Wicher	177
- , Maximiliaan, graaf van	439, 502-505	Engeland, Engels	170, 195, 200, 478-479,
Buren			491-492, 509, 522, 527,
Egypte	570		529-530, 532-533, 536, 541- 543, 546, 561, 565, 575,
Ehbrecht, Wilfried	50, 176		577-578, 581, 587, 589, 592
Eiteweerd	247	Engelbert	209, 217, 226-228, 289,
Elama, Gezina	28		292, 295-296, 298, 305-306,
Elba (boerderij)	283, 293-294, 300, 302-303		313, 332, 348, 376, 379,
Elbe	404, 509		390, 392, 505
		Engwierum	580
		Enkhuizen	435, 541
		Ensse, Evert van	581

Entens		- , Alessandro, hertog (prins) van Parma	zie Parma, hertog van
- . Azinge	575, 580	Feerwerd	247
- , Bartold	332, 387	Feith	
Enumatil	525, 550, 553, 580	- , H.O. (i)	391, 399, 496
Eppens, Abel	9, 38, 42, 84, 91, 96, 140, 151, 164, 169, 185, 187, 200, 387, 509, 526, 535-536, 543, 561-563, 567, 569, 572-573, 575, 579-580, 588-590, 598	- , H.O. (ii)	221, 323, 337, 339, 390, 514-515
Erasmus van Rotterdam	128	- , J.A.	241, 323, 330, 343
Es, W.A. van	264	Ferdinand van Habsburg, keizer	474-477, 480, 486, 491, 495, 507, 514-515
Esens	403, 416, 426, 434, 437, 443, 446, 451, 453, 467, 476, 502, 506, 513	Filips	
Essen, klooster	19, 313, 319	- , de Goede	zie Bourgondië
Europa	11, 35, 86, 139, 163, 165, 211, 400, 406, 473	- , de Schone	zie Bourgondië
Europese Unie	484	- , II van Habsburg (prins, de Spaanse koning)	4, 6, 14, 29, 35-36, 38, 42-44, 46, 88-89, 95-96, 143, 159-162, 173, 175, 186, 344, 389, 448-449, 465, 474, 478, 492, 494, 509, 517-596 (passim)
Euvelgunne	217	Finshaven	283
Euvelgunnerweg	217	Finsterwolde	68, 70, 181
Everardi, Popco	198, 561	Fivel	93, 214
Everswolde	359	Fivelgo	20-21, 49-53, 55-57, 59, 61, 64-69, 74, 81, 93, 176-177, 179, 181, 187, 214, 228, 248, 270, 288-292, 300, 302, 304, 306-315, 330, 370, 374, 379, 391, 408, 535, 538, 577, 592
Ewsum, van	535	Floris IV, graaf van Holland	297
- , Abeko	577	Folckers, H.W.	243, 277
- , Caspar	557, 561, 563, 580	Folkerding, Folkerdinge, familie	280, 370
- , Ewe	178, 535	- , Alleke	177
- , Johan	392	Folkersweer	413
- , Onno	178, 535	Folkert	280
- , Wigbold	575, 580	Folkingestraat	389
Eysinga, Reyner	535	Folquakerke	zie Dorkwerd
Ezinge	247	Formsma, W.J.	374, 379, 582
F	zie ook Ph...	Foxwolde	248-249, 259
Faldern	479	Franeker	181, 532, 549-550
Farmsum	66, 69, 71, 178-181, 408, 475, 525-526, 558, 562, 564, 589	Frankfurt	188
Farnese		Frankische koningen	358, 406
- , Alessandro (paus Paulus III)	112, 505		

Frankrijk, Frans, Fransen	31, 62, 101, 122, 143, 174, 195, 200, 201, 332, 388, 403, 474, 477-479, 509, 570, 573, 601	Garnwerd	303, 370
- , koning van	100, 473, 522	Garonne	477
Franse Revolutie	11, 165	Garrelsweer	93
Fransum	247	Gasteren	95
Fraterhuis	333, 411, 566	Gaykinga, Allert	539
Frederik		Geelkerken, Nicolaas	580
- II, keizer	170, 172	Geerts, Jacob	471
- III, keizer	62, 179, 402, 410, 414, 437-438, 451-452, 460, 499, 503, 506, 512-513, 515	Geertz, Clifford	11
- , burggraaf van Coevorden	297	Geesker, Gerrit	447-448
Frederiks (Frederici)		Geestelijke Maagdenklooster (Olde Convent, Conventus Antiquus)	72, 132, 195, 566
- , Hiëronymus (Wilhelmi)	503, 507	Geheime Raad	424, 428, 441, 445, 464, 487, 500, 503
- , Willem (Wilhelmus)	80, 92, 94, 128, 193, 347	Geise	483
Freriks, Lambert	183, 194	Gelderland (Gelre), Gelders	75, 79, 81, 122-125, 129, 134-136, 138, 143, 148, 184-185, 324, 331, 333, 335, 338-339, 345, 385-389, 426, 429, 435, 438, 442, 446-447, 465-466, 492, 521, 575, 577
Friedeburg	416, 448, 513	- , hertog van	30-31, 81-82, 122-123, 125, 128-129, 131, 178, 184, 194-195, 322-325, 327-335, 338-339, 341, 383-384, 386, 388, 390, 417 zie ook Egmond, Karel van
Friedländer, Ernst	513-514	Geldern	536
Frieschepalen	551	Gelkingeklucht	196, 573 zie ook Oosterklucht
Friesestraatweg (Hogeweg)	252, 366-367	Gelkingeland	234, 236-241, 244-246, 250-251, 258, 268, 271, 278, 280, 288, 290, 305, 361, 363
Friesland (Frisia, Frisa), Fries	passim; zie ook Westerauwers Friesland	Gelkingen	18, 170, 176, 250, 268, 280, 288-289, 296, 304, 311, 373-374
- , Gedeputeerde Staten	532-533, 572	Gelre	zie Gelderland
- , Hof van	533, 578	Geltens, Hendrick	471
Friesoythe	404, 410, 458, 475	Gent	
Friezenkerk (San Michele) te Rome	94	- , stad	32, 112, 142, 168, 180, 184, 456, 479
G		- , Hendrick van	122
Gaaikema	553		
Gaaikemadijk	247, 262, 358		
Gaddingeklucht	196, 573		
Gaikinga	zie Gaaikema		
Galgedwinger	375		
Galgeveldje	277, 279		
Galgeweg	375		
Galinge, Henricus	337, 339, 346, 389, 566		
Gandersum	459-460, 511		
Garmens, Reiner	450		
Garmerwolde	228, 338, 394-395, 397-398		

- , Pacificatie van	35	Grave, mr. Johan van den,	389, 419, 423-424, 428-429,
Gerkesklooster	124	stadssecretaris	434-435, 439-440, 500, 502
Germaans	19, 258	Gravenburg	223, 256-257, 267
Geuzenweg	285	Gravenhage, 's- (Den Haag)	4, 13, 154, 166-167, 351-352, 480, 492, 495, 503, 601
Gierke, Otto	199	Greetsiel	421, 438, 457, 464, 488, 510, 512-513, 527
Giffen, A.E. van	264	- , van	zie Cirkseña
Gildrecht	63, 86-87, 179, 181, 204, 408, 417, 490, 539	Gregorius de Grote	202
Gilpin, George	533, 543, 575-576	Greven	404
Glimmen	209, 211, 296-298, 303, 355, 360, 374, 376	Grijzemonnikenklooster	120
Glimmermade	288	Grimersum, Eggerik van	zie Beninga, Eggerik
Go	311-314, 374, 379, 390	Groene dijkje	zie Penningsdijk
Gockinga	408	Groenedijk	292
- , Eelt	69, 498	Groenberg, van	
- , Eppo	69-71	- , Egbert	373
- , Tammo	535	- , Leffard	373
Godebold, bisschop van Utrecht	373	Groeneweg	364
Godekenheerd	225	Groeve, de	309
Godschalk I, zoon van Egbert II van Groningen	374	Grollerholt	194
Go en Wold	zie Gorecht	Grondzijlsmar	260
Goltsmit, Johan	450	Gronebeke, Ludolf van	22-23, 259, 282, 310
Gorecht (Go en Wold, Gericht van Selwerd)	5, 26-27, 33, 41, 49, 60, 67-70, 83-84, 89, 93-94, 96, 98, 172, 176, 183, 205-214, 217, 219, 223-398 (passim), 440-441, 447, 505, 566, 595, 600	Gronenburg	283, 289-290, 292-294, 300, 302-303, 375
Gorinchem (Gorcum)		Gronesbeke	359
- , martelaren van	187	Groningen (Grins)	passim
- , verdrag van	332-333, 335	- , Sybrand van	551, 554
Gosses, I.H.	24, 235	Groningerdiep (Reitdiep)	213, 218, 261, 263, 265, 275, 366, 378
Gouda		Groningerland	passim
- , stad	99, 200, 387	Groot, Hugo de	155, 482, 494, 525-526, 592
- , Johan de, syndicus van Groningen	91, 176, 197, 203, 521, 572, 575	Grootegast	550-551
Goutum	361	Grote Kruisstraat	268
Gozelo, hertog van Lotharingen	355	Grote Markt	395
Grauwert, mr. Hindrick	430-431, 435, 488		zie ook Brede Markt
Grave	530	Gruythues, Arnt van den	195
		Guikema, H.	260, 356
		H	
		Haarlem	456, 541
		Habbens, Haro	428

Habsburg	5, 31-32, 34, 46, 67, 83, 87, 122, 124, 142-145, 196, 323, 332-333, 352, 389, 401-403, 414, 418, 426, 429, 442, 449, 474, 478, 487, 494, 500, 502, 504, 509, 514, 521 zie ook Oostenrijk	Haren aan de Eems	475
- , Ferdinand van	zie Ferdinand	Haringius, Taco	577
- , Karel van (zie ook Karel V en Karel van Bourgondië)	31, 82, 142, 196, 338	Harkema, Albert	221
Hacq, Michiel	557	Harkstede	226-228
Hackfort van		Harlingen	183, 467, 519, 522, 538, 549-550, 554, 558, 573, 576
- , Berend	336	Harmoniecomplex	274
- , Berend	435	Harssens	220, 292, 303, 306, 313, 365-366
Haddingekluft	573 zie ook Oosterkluft	Harssensbosch	210, 213, 218, 265, 314, 365
Hagedorn, Bernhard	571	Hartbert van Berum, bisschop van Utrecht	18, 286-287, 305, 372-373
Halfambt	49, 59, 61	Hartog, Willem	551
Haltern	417	Hase	404
Ham, Meindert van	335-336	Haselünne	404
Hamburg	29, 69, 404, 407-410, 415- 416, 425, 468, 488, 491, 513, 528	Hatterem	321, 383
Hamburger bier	126	Haubois, Egbert	555, 580
Hammonius, Wilhelmus, syndicus van Groningen	146, 168, 261, 392, 517, 577	Haule (Hawel)	551
Hannover		Haultepenne, Claude de Berlaymont, heer van	577
- , stad	190, 483	Havelte	18, 295
- , koninkrijk	482, 495, 509	Havensloot	zie Abbingsloot
Hansouw, Otto ter	115, 133	Hayma, Ipe	550
Hanze	42, 373, 388, 408, 440-441, 445-448, 456, 504, 507	Heede	412
Harbarg- (land, maar, weg; Harbargbuurschap, Herebure Sidwendene, Herbergiersweg; <i>Haribergi</i>)	220-221, 228, 254-255, 308-309	Heemse	192
Hardenberg	192, 541	Heerenveen	558
- , Albert	500	Heiligen Geest-Gasthuis	190, 258, 260, 357, 364, 367-368
Haren	208, 210, 216, 218, 231, 234, 289, 292, 296, 305, 324, 326, 354, 357, 360, 376, 384-385, 389-390, 505	Heiligerlee	504
		Held, de	267
		Held, Oude en Jonge (de Helden)	219, 256, 358
		Helmstedt	100
		Helpman	132, 152-153, 161, 218, 231, 233-234, 236, 292, 305, 348, 351, 385, 390
		Hemelrijk	212, 222
		Hemmen	218-219, 357
		Hemmerwolde	218-219, 234, 237, 243, 357, 361
		Hendrik II, koning van Duitsland	355
		Hendrik III, koning van Duitsland	17, 92, 206, 304, 316, 318, 354-355

Henegouwen	62, 521, 572	Hoge der A	219
Hennenpoel (Hempoel)	512-513	Hoge Hereweg	296, 298
Henri III Valois, koning van Frankrijk	522	Hogelcke, Michiel	557
Henri IV, koning van Frankrijk	201	Hogeland	590
Herbergiersweg	221, 309	Hogeweg	252-253, 256, 259-260, 271, 273, 366-367, 369, 553 zie ook Friesestraatweg
Herbere hense	358	Hohenlohe, Filips van	530, 541
Herborn	162	Hohorst, klooster	353-354
Herbrum ('Herebremen')	221, 357-358	Holdinga, Minne van	93
Herebure Sidwendene	zie Harberge-	Holland	passim
Herestraat ('Heerstrate')	22, 310, 371	- , graaf van	32, 57, 62, 73, 297, 333, 335, 338, 362, 368, 388, 403, 407, 426, 437, 446- 447, 505, 521, 535, 572
Herepoort	132, 557	- , Hof van	521
Hereweg	231, 360	- , koninkrijk	509
Herle, William, Engels diplomaat	544	- , Otto (III) van, bisschop van Utrecht	297, 377
Herquet, K.	513	- , Staten van	533, 541
Hertogenbosch, 's-	99, 151, 184, 496	Holstein	546
Hesse, Hans	336	Holtrop, Ede van	471
Hessen, Filips van	432, 434	Holwierde	181
Hettinga, Tako, officier in het Staatse leger	555-557, 580	Hond, de	483
Heusden	389	Hondsrug	13, 63-64, 66-67, 104, 208- 209, 214, 217, 220, 229- 231, 233, 237, 247, 255, 266-268, 274, 289, 292, 295-296, 298, 305, 312-314, 360, 366, 528
Heuterus (de Huyter), Pontus	91, 187	Hongarije	195, 321
<i>Heuuuorouualda</i>	218-219, 357	- , koning van	418
Heveskes	181, 427	- , Maria van	197, 332, 336-337, 343, 390, 401-402, 418-473 (pas- sim), 490, 499-501, 504-505
Heveskesklooster (Oosterwierum)	538	Hoofdmannenkamer	34, 38, 59, 74-75, 77-78, 80, 85-86, 88, 95, 124, 144, 178, 184, 197, 205, 345, 350, 372, 388, 421, 490, 500, 575, 577
Heyngehamrik	254-255, 309	Hoofdstation	357
Hiëronymus	202	Hoofdweg (Harkstede)	226-227
Hindrix, Albert	261	Hoofdweg (Paterswolde)	209, 211, 275, 362
Hisse, weduwe van Eylco ter Munten Houwerda)	181		
Hoendiep	241-242, 244-246, 251-253, 255, 275-276, 281, 365, 580		
Hoendiepskade	367		
Hoenen (Noordhoen en Zuidhoen; polders)	247, 251, 280, 363, 378		
Hoensloot	240, 244, 247, 250-253, 255, 281, 363, 365		
Hoentil	252		
Hofstede de Grootkade	366-367		
Hofstraat	557		

Hoogezand	216	Hoytingehuis (Hoytum)	364, 368
Hoogezand-Sappemeer	49, 289	Hubbeldink, Evert	179
Hoogkerk (<i>Alta Ecclesia</i> , Zuid-Lieuwerderwolde)	220, 231, 240-242, 244-247, 249-251, 254-258, 266, 269, 271, 275-276, 280, 282, 288, 356-358, 361-368, 371, 551	Hubersum	464
Hoogte, de (stadswijk)	283-284, 292, 371	Hubertsgat	507, 510
Hooihuis	237-238, 254-255, 257, 259, 269-273, 275-276, 278, 282, 285, 368-370	Huginge	zie Huyinge
Hooiweg (Eelde)	230, 231 zie ook Eelderwolderhooiweg	Hugo	357
Hool, het	218, 247-248, 358	Huis de Beurs	389
Hoorn (Noord-Holland)	435, 472, 541	Huis met de Dertien Tempels	382
Hoorn (den Hoorn)	238, 240, 244, 361 zie ook Maria ten Hoorn	Huizenga, K.	125, 184
Hoornsediep (Noord-Wil- lemskanaal)	360	Huizinga, Johan	13, 99
Hoornsedijk (Paterswoldse- dijk, Paterswoldseweg, Potterwoltmerdijk)	230-232, 234, 236, 238, 240, 244, 250, 252, 269, 271, 361, 364	Huizinge	559-560
Horn, den	553	Hulsvoorde	18, 295
<i>Horna, in</i>	zie Hoorn	Humsterland (Humerke)	20, 49, 52-61, 64, 74, 81, 93, 179, 187, 263, 330, 338, 381-382
Horneken (Horenken), familie	390	Huninga, Sebo	383
- , Evert	70	Hunsinge	249, 255-256, 260, 265-266, 281-282, 358, 365, 370, 554 zie ook Peizerdiep
- , Geert	339, 390	Hunsingo	passim
- , Johan,	133, 193, 337	Hunze	18, 64, 93, 172, 180, 209- 396 (passim)
- , Lodewijk (Loech)	69, 192	Hunze, de (stadswijk)	283, 293-295, 299, 355, 358-359, 379
- , Ludeken	81, 193, 326, 385	Hunzehuis	357
Hornhuizen	525	Hunzeroord	358
Horst, Geert	456-457, 472-473	Huppels, de	299, 375
Hotman, François	189	Huyngge (Huginge)	
Hottinga	221	- , Reinold	314, 379
Houfflin de la Faillerie, Jean, syndicus van Groningen	199	- , Roelof	80-81, 133, 184, 193-194, 382
Houwerda ('ter Munten')	408	Huyter, Pontus de	zie Heuterus
- , Eylco	69, 181		
- , Menno	69, 498, 535	I	
Houwerdaborg	71	Iepenlaan	283-284, 299
Hoving, Hindrick	153	Ieper	184
Hoya, graaf van	411	Ierland	522
		IJssel	530, 532, 546, 575
		IJsselsteden	32
		Ilderado	94
		Illegaliteitslaan	234

Innersdijk	49, 223-229, 285, 368, 397
Innsbruck	473
Ippes, Johan	557
Irak	178
J	
Jacobijnenklooster (dominicanen-, predikheren-)	115, 128, 131-132, 194, 202, 293, 309, 375
Jacobijnerweg	293, 375
Jacobs, Jan	261
Jade	57, 415, 434, 437, 505, 521
Jager, Albert	111
Jan II van Henegouwen en Holland	521, 572
Jansen, Johan	460
Jansum	406
Jarges	362
- , Albert	152-153, 198, 239, 363
- , Eiso	95, 188, 571
- , Evert	80
- , Johan	129
Jemgum	456
Jennelt	471
Jensema, Rempt	539, 576
Jever	403-404, 410, 416, 426, 437, 446, 449, 451, 453, 476, 506, 513, 588
Joden	164, 574
Johan II, bisschop van Münster	410
Johan de Wittstraat	279
Johannieters	198, 427, 431
Jonge, Gerrit de, officier in het Staatse leger	550-551, 555, 557, 562
Joost, mr.	557
Juist	406
Julius II, paus	370
Julsing, Johan	9, 38, 95, 151-152, 539-540, 543, 577-578, 592
Justinianus	101, 158

K	
Kalkar	541
Kamminga (van)	
- , Peter	76
- , Sybrand	555, 557
Kampen	141-142, 322, 541, 573
Kantens	559-561
Kardingermaar	398
Karel de Grote	48, 94, 186, 354
Karel de Stoute	zie Bourgondië
Karel van Gelre	zie Egmond, van
Karel V (Karel van Bourgondië, Karel van Habsburg)	4-5, 30, 32-35, 38, 82-84, 86, 96-98, 112, 123-124, 134, 142, 175, 184, 186, 196, 322-455 (passim), 472-475, 486-487, 492, 495, 504-506-507, 509, 514, 521, 595
Karolingen	303
Kater	
- , Herman	133
- , Sweer	133
Katrijp	zie Schuitemakersstraat
Kempius, Cornelis	36, 46-48, 72-73, 92, 95, 176, 188
Kerklaan	268
Kerkstraat (Hoogkerk)	255-256, 553
Ketel, Gerard	28
Keulen	46-48, 197, 380, 413, 579
Keuning, H.J.	13
Kielsterdiep	359
Kistemaker, Gerrit, stadsbouwmeester	565
Kleef	466
Klei-Oldambt (het Kleine Oldambt)	49, 51, 68-70, 176, 329, 561 zie ook Oldambt
Kleisloot	396
Kleiweg	302, 394-397
Kleiwerd	220, 242, 266-267, 273, 357-358
Klerkenhuis	72
Klief	365

Kliefdiep	245-246, 255-256, 281	Kremer, Claes	504
Kliefsloot	247	Krithe, Johannes	198, 560
Kloppenburg, D.		Kromme Jat	zie Turftorenstraat
Knarsrenswering	374	Kropotkin, Pjotr Aleksejevitsj	160
Knerdawinkel	373-374	Kropswolde	64, 209, 228-229, 289, 296-298, 313, 359, 390, 505, 566-567
Knijpe, de	64, 180	Kuzemer	550
Knock	479, 529		
Knokenhouwer, Claes	133		
Knoop			
- , stadsdienaar van Emden	457	L	
- , Matthijs Egberts, Staats officier	549-550, 552, 554, 557-561, 563, 579-581		
Knoppert, Herman	195	Laan, de	267-268, 271, 274, 361
Knypense, Tido van	428	Laan Corpus den Hoorn	236, 243
Koch, Johan	471	Laanhuizen	234, 236
Kock	zie Cock	Laer, Derck van	111
Koekoek	285	Lalaing (<i>La Laine</i>) van	
Koenraad II, koning van Duitsland	215, 355	- , <i>mijnhere</i>	462
Koenraad van Groningen, prefect	290-291	- , Philips, graaf van Hoogstraten	504
Kolde Ovent	265	- , George, graaf van Rennenberg	88
Kolham	229	Landleven	255, 264, 370
Kollum	550	Landsberg aan de Lech	93
Kollumerland	60, 75	Langelaan	zie Drentselaan
Koninck, Rading	366, 448, 505	Langewold	49, 56, 58-60, 64, 74, 81, 177, 179, 187, 330, 365, 381
Koningslaagte	212, 220, 284, 358	Lannoy, Jean de, heer van Molembais	86, 174
Kooij, P.	13	Lare	296-297
Korenpoorting (Korenpoort)		Larrelt	406, 413
- , Hendrick	183	Lasco, Johannes à	500
- , Lubbert	194	Laurentii, Laurentius	128, 202
Kornhorn (Doezumerveen)	551	Lautenbach	101, 189
Korreweg	225, 255, 293, 394-397	Lauterbeck, Michaël	544, 578
Kortwoude	550	Lauwers	51, 57, 62, 71-74, 76-77, 88, 99, 115, 179, 181, 187, 216, 266, 320, 327, 330, 350, 375, 412, 519, 523, 532, 540, 574, 582, 587
Kortwoudertil	551	Lauwersmeerboezem	279
Kossmann, E.H.	44, 112-113, 159, 200	Lauwerszee	279, 528
Kostverloren	234, 275	Lech	93
Kraanland	232, 234-235, 239-243, 245-246, 250, 268, 275-276, 285, 302, 363	Leda	404, 499
Kranenburg	241		
Kranepoort	241, 557, 565-566		
Kraneweg	241		

Leegkerk (Noord-Lieuwerderwolde)	247, 254, 256, 258, 269-273, 276, 278, 280, 282, 357, 361, 363, 368-371, 553-554, 580	Lewe, Geert	387
Leek	64, 180, 562, 580	Lewenburg	217
Leekstermeer	580	Liauckama, Jarich van	153, 578
Leens	178	Lier	469, 471
Leer	497, 499	Lieuwerd	357
Leerort	415-416, 428, 457, 468, 480, 499, 513	Lieuwerdawinkel	250, 288, 373-374
Leermens	93, 356, 512	Lieuwerderwolde (<i>Liuwvurtherowalda</i>)	220, 223, 236-238, 247-249, 251, 254-261, 263, 267-272, 274, 276, 278-282, 305, 310-312, 357, 361, 363, 365, 367-369, 371, 373, 378, 397
Leeuwarden	34, 51, 73, 75-76, 95, 177, 183, 197, 235, 251, 311, 361, 427, 435, 492, 502, 519, 527, 544, 549-550, 561, 572, 578	Ligne, Jean de, heer van Barbanzon	zie Aremberg
Leeuwenburg	226, 228	Lijfand	296
Leffard, broer van Hartbert van Berum, prefect van Groningen	18, 286, 373	Lijsterbeslaan	255
Legeweg	255-257, 260, 266, 273, 368, 553-554	Limburg	421
Leicester, Robert Dudley, graaf van,	6, 161, 523, 525, 527-530, 532-534, 536, 538-539, 541, 543-545, 562, 574-576, 578-579, 581, 587, 589	Linde, de	551
Leiden		Lingen	34, 404, 464, 502, 526, 545-546, 562
- , stad	99, 179, 184, 205	- , heerlijkheid	331, 446, 502, 505, 507, 517
- , Cornelis van	440, 443, 445, 448, 456, 461	- , Johan van	459-460, 507
- , Jan van	142	- , Jurgen van	403
Leidijk	551	Lippe	
Lellens		- , jonker van	411
- , Eltet to	331, 333, 387	- , Otto van, bisschop van Utrecht	288, 296
- , Johan to	347	Lipsius, Justus (Joost Lips)	189, 200-201
Lemgo, Johan van	60, 297, 368, 373, 380	Lithinius, Joannes	164, 392
Lemmer	549, 558	Liudger	178, 216
Lemsterland	574	Lodewijk II van Hongarije	418
Lenerdawinkel	zie Lieuwerdawinkel	Lodewijk XIV	100
Lengen	512-513	Lodewijk Napoleon	477
Lennep, Rudolf van	383	Lodijk	229
Lettelberterdiep	580	Loire	477
Leusden	353	<i>Longijn</i> , thesaurier	462
Leuven	93, 128, 179, 184, 428, 441	Loppersum	178
		- , proost te	193
		Lorenz, Edward	570
		Lot, het	382
		Lotharingen	75, 215, 355, 466
		Lubberts	
		- , Jacob	385

- , Johan – Maler	153	Marwijk, Jasper van	123-126, 129, 131, 134-136, 195, 338-339, 387, 389
Lucanus, Marcus Annaeus	582	Mattheus	202
Lucas	202	Maulbronn	141
Luchtemaker, Thomas	509	<i>Maurijs, De S.</i>	462
Ludolf, broer van Hartbert van Berum	286	Maurits	zie Nassau
Lübeck	188, 491	Maximiliaan van Oostenrijk, keizer	76, 320, 323, 383, 414, 416, 425, 451-453, 455, 457, 459-460, 465, 467, 488, 499, 503, 506
Lüneburg	190	Mechelen	112, 186, 487, 504, 512, 514
Lumey	187	Medemblik	541
Lustigemaar	180	Medici, Giulio de'	112
Luther, Maarten	128, 139-142	Meeden	68
Luthgerus	221-222	Meedenpad	396, 398
Luxemburg	466	Meerweg (Eelderdijk)	209, 211, 230, 234, 237, 275, 312, 357, 362, 369
M		Meeuwerderweg	221
Maarhuizen, Petrus van	95	Megen	zie Brimeu, Karel van
Maas	90, 511, 540, 587	Meinders, Claes	417
Maastricht, Kyndt van	551	Meinerts, Jacob	460
Madijk	zie Eelderwolderhooiweg	Meininge, Geert	471
Maler	zie Lubberts	Menkeweer	220
- , Hans	433	Menko, abt te Wittewierum	290-292, 298, 300, 302, 306, 373-374
Maltes		Menterne	64, 68, 176, 181, 290, 311, 407 zie ook Oldambt
- , Clas	557, 580	Menterwolde	68, 176, 311 zie ook Oldambt
- , Stein	580	Menzel, Eberhard	495
Manegold van Lautenbach	101, 189	Meppen	404, 482, 545-547, 558-560, 562, 579, 589
Manninga		- , Johan van	417
- , Hayo	542	- , Luitje van	417
- , Luert	542	- , verdrag van	482
Maria		Mepsche, de	
Maria ten Hoorn (Onze Lieve Vrouw ten Hoorn)	234-235, 238, 240, 242, 343-244	- , Evert	130
Maria Theresia	499	- , Geert	338
Marne, de	49, 59, 61, 524, 531, 580	- , dr. Johan	448, 503, 505
Marretien, vrouw van Wilhelm Ellens	261	- , Johan	539
Marsburg	493	- , Johanna	542
Marsilius van Padua	101, 192	- , Roelof	542
Marsum	181		
Marten, dr.	428		
Martena, Doeko	555, 557, 580		
Martenshoek	229		
Marum	551		

- , Roelof	568	- , bisdom (Sticht)	128, 231, 364, 367, 378, 411, 413, 422, 459, 545- 546, 579
Messemaker, Johan	111	- , bisschop van	56, 69, 70, 72, 407, 410- 415, 430, 438, 447, 464- 465, 475, 489, 504
Metelen	526	- , verdrag van	482
- , Jan (Johan) van	450, 470	Münsterland	36, 71, 358, 399, 411-413, 415, 417, 489, 537, 579
Meurs, Adolf van Nieuwe- naar en	zie Nieuwenaar	Münsterse A	404
Meurs, Christoffel van	386	Mulder Jzn., J.	243, 364
Meyma te Rasquert	542	Mulert	
Michaud-Quantin, Pierre	20, 172	- , Gerard	86, 142
Middag (Middagsterland)	49, 55-56, 58, 61, 64, 81, 187, 253, 260, 275, 303, 330, 366, 378	- , Herman	435
Middagster Riet	247	Munnikeweg (Grootegast)	551
Middelbert	209, 226-228, 270, 289, 292, 294-296, 298, 305-306, 313, 315, 348, 376, 379, 390, 396-397, 505	Munster, van	
Middelburg	99, 107	- , Jurgen	474
Middelbuurschap (Neer- wolde; Den Hoorn)	234, 236-237, 243-244, 361, 363	- , Roelof	192
Middellandse Zee	14	Musselkanaal	270
Middelstum	178, 332, 559-561		
Middelzee	361	N	
Midlaren	122, 296, 359	Naarden	
Midwolda	68	- , stad	180
Mierevelt, Michiel van	43	- , Maarten van, luitenant- stadhouder (1541-1557)	38-39, 139, 143-144, 160, 175, 197, 337, 388, 427, 430-433, 443, 446-447, 449- 451, 453, 456, 470, 493, 500-501, 505-506
Minderbroedersklooster	148	Naarding, J.	170, 176
Minucci, Minutio	186	Nadorst	212, 222
Mitspete	zie Nutspete	Namen	587
Moesstraat	382	Nancy	62
Molema, J.	228	Napoleon	7, 360, 509
Molembais	zie Lannoy	Nassau	575
Monomawalde	zie Dorkwerd	- , Jan van	544
Moskovieten	574	- , Maurits van	5, 35, 152-153, 199, 349, 351, 383, 517-518, 520, 528, 530, 541, 570, 577, 597
Moysteent, Frederik	198	- , Willem Lodewijk van	5-6, 9, 35, 97, 152-156, 349- 351, 383, 517-600 (passim)
Moyvogel, gebroeders	552	Navarra, koning van (Henri IV)	201
Mude (Paddepoel, 'Drie- rechtstoelenpunt')	279, 284, 313-314, 358, 366, 369, 378		
Mude, oude	365		
Mude (Damsterdiep)	368		
Mühlberg	433		
Münster	71, 90, 93, 126, 142, 151- 152, 168, 187, 404, 406, 411, 413, 479		

Nederduits	53, 187, 190, 399	Noorddijkerweg	217, 394, 396, 398
Nederkluft	237	Noord-Drenthe	247
Nederland, de Nederlanden	passim	Noord-Duitsland	434, 496, 545
Nederrijn	36, 518, 537, 541, 579, 581, 587, 589	Noorderbuurschap (Neerwolde; Gelkingeland)	234, 236, 244-245, 280, 361
Nedersaksen	483, 518	Noorderdrachten	551
Nedersticht	60, 301	Noorderhoogebrug	224, 285, 294, 300, 303, 359, 371, 396-397
Neerwolde	222, 234, 236-238, 244-245, 258, 280, 295, 356-357, 363-364	Noorderkwartier, Hollands	36, 527, 530, 541, 543, 592
Nesserland	404, 406, 463, 497	Noorderstation	382
Neuenahr, graaf van	zie Nieuwenaar	Noorderstationstraat	382
Neurenberg	188	Noordhoen	237, 363, 365-366, 378
Neuss	530	Noord-Holland	235, 542
Niebove	20	Noordhorn	263, 525, 541, 543, 552
Nienoord	180, 525-526, 550, 577, 580	Noord-Italië	170
Nieuwbrug (de Nije brugge)	247, 365-366, 370, 553-554, 580	Noordlaarderbos	296
Nieuwe Compagniesterdiep	359	Noordlaardermeer (<i>Northlara mare</i>)	228, 359
Nieuwe Ebbingestraat	396	Noordlaren	122, 230, 292, 296-298, 303, 376, 390, 392, 505
Nieuwe Gat	285	Noord-Nederland	354
Nieuwe Ruigezandsterpolder	270	Noordoost-Nederland	20, 33
Nieuweklap	261	Noordwest-Europa	30
Nieuwenaar en Meurs, Adolf van	198, 530, 546, 577	Noordwijk	551
Nieuweschans	482	Noord-Willemskanaal	360, 367
Nieuwklap	261, 580	Noordwolde	223, 226-228, 285, 292
Nieuwpoort	577	Noordwolderzijlvest	379
Niezijl	6, 524-525, 528, 531-532, 538, 549-552, 562-564, 567, 570, 588, 593	Noordzee	169, 187
Niezijlsterdiep	580	Noormannen	50
Nijdinge goed	317, 340	Nootweg	255-256, 273, 553
Nijenhuis	525	Norden	100, 409-410, 453, 512-513, 542
Nijenstheinheerd	225	Nulo, Hugo te	339, 426, 448, 505
Nijhoff, I.A.	328	Nutspete (Mitspete)	296-298, 303, 376, 378
Nijmegen	151, 168, 198, 528	Nydinge goed	317, 340
Nonsuch	523		
Noomen, P.N.	218, 221, 286-287	O	
Noordbroek	68, 500	Obergum	303
Noorddijk	209, 216, 217, 224-227, 270, 289, 292-296, 298, 303, 305-306, 326, 369, 376, 379, 390, 394-398, 505	Ockels, Wubbo	15, 169
		Ockham, Willem van	170
		Oedipus	507

Oldambt (Menterne, Menterwolde, Oldambten, Klei-Oldambt, Wold-Oldambt)	passim	- , Maximiliaan van	31-32, 142
Oldambtsterwarf	70	- , Don Juan van	587
Olde Convent	zie Geestelijke Maagdenklooster	Oosterambt	49, 59, 61, 66
Oldehove	20, 178	Oosterdiep	266
Oldenbarnevelt, Johan van	480, 510, 541	Oosterdijkshorn	180, 368
Oldenburg	29, 528	Oostereems	406, 464
- , graaf	297, 300, 438, 504	Oostergero	21, 48, 51-53, 57, 73-76, 79, 177, 311, 330, 532-534, 575-576
- , Anna van, weduwe van Enno II Cirksena, graaf in Oost-Friesland	403-514 (passim)	Oosterhamrik	zie Oosterstadshamrik
- , Gerd, graaf van	410	Oosterhoogebrug	120, 270, 294, 371, 578, 592
- , Johan, graaf van	588	Oosterhorn	524, 592
- , Wilbrand van, bisschop van Utrecht	25, 288, 296-297, 372	Oosterhuizen	228
Oldenburgerland	464	Oosterkluft (Gaddinge-, Haddinge- of Gelkingekluft)	196, 573
Olderman	181, 408, 417, 490	Oosterkwartier	578
Oldermansboek	63-64, 66, 137, 180, 221, 408	Oosterland, het	354
Oldersum, Hero van	450, 454	Oosterlauwers	59, 74
Oldetil	239, 242, 245, 363	Oostermeer (Eastermar)	550
Ommelanden, Ommelander	passim	Oostermoer	235, 270
- , Staten der	534, 571	Oostermoersevaart	180
Ommerke	379 zie ook Borg	Oosterpark	283, 294
Onderdendam	214, 525	Oosterpoort	123, 155, 557
Onlandsedijk	238-239, 242-244	Oosterse dijken	502
Onnens, Pieter	261	Oosterstadshamrik, Oosterhamrik	180, 221, 227, 254-255, 266, 270, 279, 292-294, 305, 309, 362, 369, 395-396, 498
Onsta, familie	379, 535	Oostervant, Willem van	173
- , Abel	178	Oosterwarf	56, 80
- , Aylco Verhildema	535	Oosterweg (Beijum)	394, 396
- , Eilco	389, 534, 536	Oosterweg (Groningen)	367
- , Hidido	332, 387	Oosterweg (Lieuwerde wolde)	369
- , Onno	55, 73	Oosterwierum	427-428, 431-432, 453, 474, 506, 538
Onze Lieve Vrouw ten Hoorn	zie Maria ten Hoorn	Oosterwolde	zie Drenterwolde
Ooievaarsland	221	Oosterzand	550
Oostbroeksterland	73	Oostfriese Gaatje	483, 510
Oostenrijk	475	Oost-Friesland, Oostfries	5, 27, 29-30, 34-35, 45, 58, 62, 69, 77, 79, 100, 115, 119-122, 173, 185, 192, 385, 399-542 (passim)
- , Matthias van	176		

- , Edzard (I), graaf van	78-79, 82, 183, 320-323, 326-328, 330, 382, 384 zie ook: Cirksena	Oude Weg (Westerbroek)	228-229
- , Edzard (II), graaf van	403, 419, 425, 434, 476, 478-479, 486, 514, 529, 541, 588 zie ook: Cirksena	Oude Westereems	510
- , Theda, gravin van	62	Oude Winsumerweg	283-284, 299, 303
Oostfriezen	6, 31, 178	Oudewater, Johan van	338, 390
Oostmahorn	550, 554, 559, 561, 563, 579	Overdiep, G.	296, 317
Oost-Nederland	144	Overeemse	34, 402, 437, 462, 466-467, 471, 508
Oostum	262, 303	Overijssel	18, 31-33, 42, 60, 76, 86, 142-143, 174, 323, 331, 333, 335, 388, 392, 426, 433, 438, 456, 466, 507, 578
Oostwold	68	Overijsselse Vecht	406
Oostwoldzijlvest	379	Oversticht	62, 340
Oostzee	374, 478		
Ooy, Willem van - , Gelders maarschalk	79, 122, 324-328, 383-385	P	
Opmeer, Peter Hendrickz.	479	Paap, de	483
Opsterland	59, 60, 73-75	Paddepoel	221-222, 247, 264, 279, 294, 313, 365-366, 369
Oranje, Willem van	43, 88, 176, 200, 522-523, 528, 571, 580	Paddepoelsterbrug	253
Orléans	95, 197, 539, 541	Paddepoelsterweg	210, 212, 220, 253, 255, 264-265, 267, 269-271, 274, 276-279, 282-284, 299, 302-304
Osnabrück	90, 418, 439, 487, 489	Padua, Marsilius van	101, 192
- , bisschop van	415	Palmar, klooster	70
- , bisdom	70	Pamele, Adolf van	428
- , verdrag van	482	Panhuijs, jhr. Abr. van	390
Osterhusen, Osterhusischer Akkord	481	Pannenbacker, Herman	471
Oterdum	181, 524-525, 529, 549, 575, 580, 588, 593	Papelingen	18, 289
Otto		Papenpoortje	203
- I, koning	214, 372	Parijs	1, 21, 170, 201
- II van Lippe, bisschop van Utrecht	288, 296	Parker, Geoffrey	44, 176
- III van Holland, bisschop van Utrecht	297, 377	Parma	
Ottoonse koningen	215	- , Alessandro Farnese, prins/ hertog van	12, 151, 198, 478, 520, 522-523, 527, 530-531, 537-538, 569, 574, 577-579, 587, 592
Oude Aa	209	- , Margaretha van	2, 336
Oude Adorperweg	222, 285, 299	Pascal, Blaise	570
Oude Boteringestraat	382	Paterswolde (Potterwolde)	209, 211, 237-238, 254, 257, 275-276, 354, 362
Oude Maar	255-257, 281, 553	Paterswoldsedijk	zie Hoornsedijk
Oudeschans	574	Paterswoldsemeer	209, 211, 230, 357, 360, 364
Oude Tocht	249		

Paterswoldseweg	230-232, 234, 240, 243, 250, 252, 269 zie ook Hoornsedijk	Potter, These	183
Paulus	202	Praamstra, H.	264
Paulus III, paus	112, 448, 502, 505	Praedinius, Regnerus	93, 185
Peelo	356	<i>Praet, Van</i>	462
Peize (Pedge)	231, 235, 248-249, 259, 276, 288-289, 371, 373-374	Predekere, Roelof	294, 304, 375
- , Adolf van	291	Pricker, Herman, stadsbode	419, 444-445, 449
- , Egbert van	259	Prinsenhof	580
- , Rudolf van	291	Professor Uilkensbrug	253
Peizerdiep	180, 217, 220-221, 243, 247-249, 256, 260, 265-266, 280-282, 358, 363-366, 370, 554	Prouninck, Gerard	576
Peizerhorn	235	Pruisen	478, 480, 482, 491-492, 495, 509
Peizerweg (Drentselaan, Langelaan)	230-232, 234, 236, 238, 241, 250-253, 255, 268-269, 271, 312, 360, 362, 369	Prumesleke	359
Pekel	71	Punt, de	231, 525
Pekelborg	71, 182	Punterbrug	298, 321, 323, 383
Penningsdijk ('Groene dijkje')	254, 269-270, 276-279, 282, 285, 310, 361, 377	Q	
Petrus	202	Quaderik, Eilard	509
Phebens, Eggerik Egges	581	Quakenbrug, Johan	403, 456-457, 460, 472, 511
Piccardthof	276	R	
Piccardthofplas (Eelderkolk)	245, 360	Raad van State	153, 349, 351, 464, 470- 471, 500, 523, 529, 533, 571, 575-576
Pieter, St., proosdij (Utrecht)	357	Randselgat	510
Pieterburen	525, 542, 564	Rasquert	542
Pishoek	235, 361	Ravensberg-Calvelage, graven van	407
Pishorn	233-235, 237, 280, 312	Reddijc	zie Reitdiepsdijk
Piskhoarnedyk	235, 361	Reecamp, Johannes, abt te Aduard	431
Plantijn	91	Reest	76
Plataanlaan	284, 367, 370	Reide	70, 220, 412, 442, 463, 525, 561
Ploeg, de (kunstenaarskring)	255	Reiderdijken	69
Poelepoort	203, 221, 427, 557	Reiderland	49, 52-53, 68-69, 71, 177, 406, 473
Pogum	406	Reiderwolde	69, 181
Polen	195	Reiners, Pieter	261, 263, 368
Polman, familie	375	Reinhard	407
- , Roelof	375	Reinold van Coevorden	311
Porrenhuis	362		
Portugal	522		
Postma, F.	144, 159, 174		

Reitdiep (Westerdiep, Groningerdiep, 'der stad diep')	10, 49, 66, 213, 218-220, 223, 234-314 (passim), 358, 365-367, 369-370, 524, 528, 550, 566	- , Onno	95, 188
Reitdiepsdijk (Reddijc)	362, 367, 369, 553	- , Unico	179
Reitdiepskade	241, 568	- , Wigbold	95, 188
Reitemakersrijge	357	Ripperdaborg	66, 71, 525
Rembada, Eppo	370	Robles, Caspar de - , heer van Billy	198, 587
Rengers	535	Roden	59, 64, 73, 249
- , Edzard	507	Roderwolde	248, 259, 371
- to Hellum, Johan	529	Rodeweeshuisstraat	195
- van Ten Post (i) , Johan	111, 116, 179, 192, 216, 535	Rodin, Auguste	1
- van Ten Post (ii), Johan	13, 64, 84, 92-93, 95, 99, 177, 180, 183-184, 187, 208, 322, 332, 354, 372, 383, 386, 502, 538, 572, 575, 598	<i>Roeleff, jonghe</i>	471
Rennenberg, George van Lalaing, graaf van,	43, 70, 93, 162, 517-520, 522-523, 541, 571-572, 587, 591	Roelof, kastelein te Coevorden	288
Retweren, de	369	Roelof, zoon van Egbert II van Groningen	374
Reyd, Everhard van	527, 544, 573-574	Roelofs, Lulof	176
Reyners, Jakob	479	Rolde	348
Rheinberg	536-537	Rolteman, Hilbrand	129-130, 132
Rheine	404	Rome, Romeins	19, 24-25, 33, 94, 96, 101, 158, 189, 196, 201, 287, 367, 372-373, 570, 576, 582
Richaeus, Douwe	533	Roorda, Karel	165
Rietberg		Rotterdam, Erasmus van	128
- , graaf van	438, 504	Rottum	480, 559, 561
- , Konrad van, bisschop van Osnabrück, later Münster	415	Rottumeroog	306, 404, 491
Rijksdag	424-426, 428, 435, 437, 467	Rudolf	
Rijkskamergericht	429, 439, 442, 446, 454-455, 459, 462, 464-465, 469-470, 475, 487	Rügen	338
Rijn	90, 95, 303, 404, 511, 537	<i>Rues, Van</i>	462
Rijneveld, Joost de Vooght van	526	Rüstringen, Sibet van	74
Rijnland	496, 536	Ruhr	216, 266, 361
Rijpweg (Ripe)	369	Ruigezandsterpolder, Nieuwe	270
Ripperda	65, 535	Ruinen	221-222
- , Bolo	65-66, 69, 408	Ruischerbrug	227, 270, 315, 394-395, 397
- , Hayo	65-66, 69, 408	Ruskenveen	219, 223, 232
		Rusland	7
		Ryle, Gilbert (1900-1976)	1
		S	
		Saaksum	20, 95
		Saghelterland	zie Saterland

Saksen, Saksisch	13, 25, 48, 68, 76, 91, 113, 119-123, 126, 186, 193, 312, 321, 367, 382-383, 416-417, 430	Schieringers	27, 57, 74-76, 173, 368, 521
- , Anna van	580	Schiermonnikoog	176, 461, 492
- , hertog van	29-31, 173, 183, 193, 320, 323, 382, 499	Schildwolde, Praemonstratenserklooster te	577
- , hertog Albrecht van	76-77, 113, 118-119, 216, 320-321, 382-383, 416, 535	Schilligeham	365
- , hertog Frederik van	321	Schilling, Heinz	159, 165, 175, 191, 196
- , hertog Georg van	78, 121-122, 183, 196, 321, 323, 325, 327, 334-335	Schmalkaldische Bond	434, 441, 455
- , hertog Johan Frederik van	432	Schoenlapper, Alef, stadsbode	434
- , hertog, Maurits van	473	Scholbalg	45, 176, 461, 492
Salland	18	Schoolholm	357
Salisbury, Johannes van	171	Schore, Lodewijk van	423, 428, 434, 441, 503
Salische koningen	215	Schoterwerf	73
Salomons, Willem	64, 73	Schotland	195, 475
Samerius, Henricus	540	Schroor, Meindert	13, 270
San Michele (Friezenkerk) te Rome	94	Schubert, Franz	139
Sappemeer	68, 229, 340, 353, 359	Schüttorf	497
Saracenen	94	Schuitemaker	
Sass, Hans	28	- , Berend	417-418, 459-460
Saterland (Saghelterland)	410, 458, 464	- , Joachim	459-460
Sauwerd	178, 210, 223, 285, 332	- , Joost	417
Scandinavië	34	- , Rotger	126
Schaffer		- , Simon	417
- , Claes	81, 133, 193	Schuitmakersstraat (Katrijp)	126, 194
- , Derck	38	Schuitendiep	10, 278-279, 303, 317, 319-320, 345, 379, 382, 566
Scharmer	93, 179, 226-228	Schuitenschuiversschans	556-557, 568
Scharmerzijlvest	66, 180, 255, 270, 279, 369, 379, 407, 498	Schultingeland	361
Schatter		Schut, Jacob	552
- , Johan	387	Schutterlaan, G.N.	270
- , Wolter	95	Schwarzenburg, Heinrich (III) van, bisschop van Münster	412, 415, 498
Schaumburg, Wilbold van	382	Scott	491-492
Scheemda	68, 181	Sebaldeburen	73, 550
Schelde	511	Sedlnitzky, Peter van	557
Schenck van Toutenburg, Jurgen (George)	30, 82-84, 86, 142, 173-174, 331-333, 336, 342, 387	Selwerd	209-390 (passim)
Scheper, Wigbold	343	- , abt	375
<i>Schepperus</i>	462	- , klooster (Siloe)	260, 279, 282, 358, 361, 368, 370, 566
		- , Gericht van	49, 67, 187, 325, 330, 337, 340, 343, 367-368, 380-381, 384, 389, 595
			zie ook Gorecht

- , Park	264, 274	Sissing, Roelof	133, 195
- , stadswijk	255, 284, 371	Sitter, A.J. de	125, 150, 193, 333, 384, 387
Selwerd, van		Slaperstil	365, 553
- , Adolf	294	Slijkenburg	558
- , Egbert	310	Slochteren	227, 229
- , Hendrik van	297	Slochtersloot	413
- , Ida	368	Slochterzijlvest	379
- , Ludolf	310	Sloten (Sloeten)	183, 549, 558
Selwerderdiep	279, 370, 382	- , Hinrick van	336
Selwerderdiepje	210, 212, 242, 265, 270, 278-279, 283-284, 306, 314, 358, 361, 378	Sluis	536, 538, 544, 577
Selwerderhof	255, 264, 266, 284, 370, 375	Smallingerland	73
Sems, Johan	270	Smit	
Semslinie	270	- , Jacob	126, 132
Sennerheide	404	- , Warner	114-115
Sibold, mr.	555	- , Wigbold	120
Sickinge		Sneek	549, 551, 580
- , Johan	38-39, 345-347, 450, 462, 472-473, 508	Snelgers, Omeko	535
- , Peter	120, 133, 195	Sonoy, Diederik	530, 541-543, 578, 592
Siegen	162	Sont	478
Siegerswoude	551	Spanheim, Andreas	261
Sielmönken	411	Spanje, Spaans, Spanjaard	12, 31, 43, 151-152, 198, 200, 335, 345, 351, 388, 441, 478, 522-524, 530-531, 533, 541-544, 570, 574-575, 578, 582, 587-589, 596
Siemens, B.W.	366	- , koning van	9, 29, 35, 70, 88, 175, 517- 520, 523, 525, 570, 581, 588-590
Sigismund, keizer	27	Spiers	448, 456, 469, 514, 576
Simmern-Zweibrücken, Stephan van	498	Staats, Staatsen	6, 42, 89-90, 151-152, 154, 161-162, 186, 198, 478-479, 511-599 (passim)
Simonssloot	255, 366	Stad en Lande, Stad Gronin- gen en Ommelanden	passim
Sint Jurgensgasthuis	385	Stade	100
Sint Maarten, parochie van	392	Stadland	416, 513
Sint Maartenskerk	80, 92, 124, 128, 132, 194, (Martinikerk)	Stadsweg	226, 228, 302, 303, 371, 394-398
	237, 241, 333, 339, 366, 392, 395, 397-398, 426, 503, 505	Stadsweg (bij de Ruigezandsterpolder)	270
Sint Maartenskerkhof (Martinikerkhof)	115, 501	Stapelagerberg	404
Sint Maartensschool	46, 185	Starkenborg, Johan Tjarda van	534, 536, 538, 581
Sint Maartenstoren (Martinitoren)	201, 270, 390, 417		
Sint Walburgkerk	120-124, 131, 142, 146, 287, 333, 348, 568		
Sint Walburgkerkhof	333, 557		

Starkenborghkanaal, Van	212, 222, 253, 284-285, 299, 314	Tecklenburg	426 zie ook Tekenborg
Staten-Generaal	6, 29, 35, 88, 90, 96-99, 153-206 (passim), 349-353, 392, 479-480, 510-601 (passim)	- , graven van	505
Stavoren	404, 406, 541	Tecklenburg-Schwerin, Konrad, graaf van	505
Stedesdorff	467	Teysinga, Henricus	277
Stedingers	297, 300, 377	Tekenborg, Hindrick	403, 456-457, 460, 472, 511
Stedum	357	Ten Boer	180, 228, 261, 338, 386
Steen til	320, 525 zie ook Aduardersteentil	Ten Dijke	542
Steen tilpoort	203, 540, 557, 568	Ten Post	66, 93, 180, 368
Steenwijk	18, 72, 90, 524, 526, 528, 546, 558, 574	Ter Apel	229
Steenwinkel, Laurens van	477	Terband	558
Steerwolde	357	Ter Borchlaan	359, 374
Stellinck, Johan	381	Teringveld, Hindrick	120
Stellingwerf	73	Termunten (Groot en Klein Termunten)	68-71, 120, 407-408, 498, 525
Sticht	zie Utrecht	Teysinga, Henricus	243, 277, 279
Stickhausen	447, 512-513	Thebe	507
Stilicho	11	Theda, weduwe van Ulrich Cirkse	411-412, 415
Stitswerd	220	Thema, Johan	76
Stoter, Hendrik	179	Thesinge	228, 261, 270, 398
Straatsburg	188	Thesingerlaan	270
Stratingh, G. Acker	235, 257-258, 299, 496, 514-515	Thesingermaar	228, 394, 396
Strijcker, Jacob, stadsbode	439, 444, 469, 502	Thizo van Eelde	289
Suikerunie	251	Thomas van Aquino	101
Surhuisterveen	550	Thomassen à Thuessinklaan	375
Sutoris, Henricus	zie Wilhelmi	<i>Threntawalda</i>	zie Drenterwolde
Sygers, Bruen	114	Thurn, Georg van	77
T			
Tacitus, Cornelius	582	Ticheler, Doe	366, 554, 580
Tammens, Eelt	192	Tiel	107
Tamminga	535	Tietjerksteradeel	73
- , Ode	542	Tilsit	509
Tammingeland	234, 244-245, 247, 251, 253, 271, 280, 363, 365, 378	Titiaan	433
Taxis, Juan Baptista	525-526, 532, 546, 562, 573	Tjabbern, Hoitet	450, 467-468
		Tjamsweer	120
		Tocqueville, Alexis de	11
		Tönnies, Ferdinand	199
		Tolstoj, Lev Nikolajevitsj	7
		Toornwerd	560-561
		Toulmin, Stephen	201
		Toutenburg, Jurgen (George) Schenck van	zie Schenck

Trave	491
Trente, Concilie van	435, 472-473, 502
Trier	62
Trimunt	551
Turfsingel	317
Turftorenstraat	274
Turken	112, 574
Turnhout	455
Tuwinga	93
Twee Gebroeders, De	491
Twente	529, 579
Twixlum, Ubbo to	471
Tynaarlo, Rug van	244, 266, 364-365

U

Ubbega	49, 223-224, 274, 285, 303, 368, 531
Ubbena, Joachim	37, 526, 564, 572, 577
Uffelte	356
Ufkens, dr. Ufko	458
Uithuizen	87, 525, 564
Uithuizer Wad	491
Ukena, Focko	58
Ulfert, proost te Loppersum	193
Ulferts, Sibrand	76
Ulger	
- , Hendrick	183
- , Peter	193
- , Ulger	153
Ulm	96, 188
Uninga, Worp	76
<i>Unterweser</i>	491
Uphusen	93
Upkena	
- , Egbert	540
- , Luert	568
Upleward	471
Upstalboom	53, 68, 177, 306, 311-312, 315
Usquert	549, 557, 559-563
Utingeklufft	237, 268, 362

Utrecht	4, 13, 18, 26, 32, 68, 83, 92-93, 141-143, 174, 187, 196, 215, 285-286, 296, 315, 318, 322, 338, 381, 387, 389, 508, 571, 576
- , bisdom, Sticht (de kerk, 'Sint Maarten')	22, 25-27, 29, 57, 68, 107, 128, 172, 177, 190, 206-388 (passim), 435, 465, 472
- , bisschop	5, 21, 25, 30, 48, 50, 55, 57, 60, 69, 73, 78, 104, 119, 173, 178, 182, 192, 205, 216, 236, 268, 285-390 (passim), 407, 440, 498, 521, 595-596
- , domkapittel	218, 280, 315-316, 340, 368, 375, 379
- , gewest	534
- , proosdij van Sint Pieter	357
- , Unie van	35, 70, 162, 188, 349, 517-520, 571

V

Valenciennes	160
Valkenburg	420, 497
Varwer, Claes	574
Vecht, Overijsselse	406
Veen, Ludolfus van	92
Veenkoloniën	206, 339, 353
Veenweg	231
Veluwe	532, 575
Venlo	530
- , verdrag van	501
Vennebroek	209, 211
Verdugo, Francisco	43, 46, 151, 186, 345, 517-596 (passim)
Verhaxemahuis	368
Verhildema, Aylco	zie Onsta
Verhoeven, Cornelis	11
Verrutius	
- , Gerlacus	185
- , Hiëronymus	38, 350, 529, 534, 538, 581, 598

Verswerd	218, 221, 242, 253, 358	Vredewold	20, 49, 56, 58-61, 64, 74, 81, 177, 179, 187, 221, 288, 330, 365, 381
Verzetsstrijderslaan	234	Vrese, Claes	428
Verydemen-	zie Vrydema-	Vries, W. de	241, 289
Vetkopers	27, 57-58, 73-76, 173, 216, 379, 521	Vrienschap, de	362
Vianden, Hendrik van, bisschop van Utrecht	291, 302, 377	Vrijmarkt	
Vierendeel	49, 379	Vrydema (Verydema), familie	293
Vierhuizen	270	- , Rolof	375
Vietnam	178	- , Wigbold	375
Villach	473	- , -huis	283, 293, 297, 300, 302-303
<i>Vincent</i>	462	- , -land, - hamrik (Vrymerhamrik)	254-255, 285, 293-294, 305, 309, 375
Vinkedijk	253, 367	- , -weg (Vrymerweg, Vrydemer Zuidwending)	293-294, 308-309, 375, 397
Vinkemaar	255	Vyrssen, Johannes	195
Vinkenstraat	375	W	
Vinkhuis, het	367	Waddenzee	483
Vinkhuizen	237, 253, 256, 275, 359, 367-368, 370	Wagenborgen	68, 538, 592
Virneburg, Johan van, bisschop van Utrecht	172	Walfridusbrug	303, 371, 396
Vismarkt	556-557	Walfridusweg	285, 396
Visscher, Cornelis de	43	Wallonië, Waals, Walen	35, 147-148, 150-151, 574
Visscher, Nico	15	Walsingham, Francis	533, 543, 575-576
Visscher, Nicolaas	404, 545, 559	Warffum	87, 198, 387, 525, 566
Visvliet	541	Warffumberbos (te Wolfsbarge)	581
<i>Vitaliebrüder</i>	407	Wartum, Ayso to	561
Vlaanderen	25, 32-33, 90, 107, 143, 388, 478, 528, 577	Waschhuizen, polder	580
Vlamingen	479	Washuis	261-263, 368, 580
Vlissingen	523, 581	Wasingehuis	248, 261-263, 368
Vogelzangsteeg	296	Waskemeer	551
Voget, Johannes	334-335, 388, 401-402, 439, 450-451, 455, 457-459, 466, 471-472, 490, 491, 497, 503, 514	Water, Roelof ten	124, 133, 337-340, 388, 390
Volenkamers (aan het Schuitendiep)	566	Waterbolk, E.H.	190
Volkeers, Johan	133	Waterhuizen	359
Vollenhove	326, 362, 376, 382, v	Waterland	430
Voorwerk	551	Watum	87, 463, 510, 525, 564
Vranck, François	200	Wedde	49, 70, 71, 98, 331, 402, 431-432, 506, 525, 541, 558
Vredenburg	32	Wederspan, Tjaart	557, 580
		Weener	404, 482
		Weens congres	482

Weerdenbras	323, 325, 385	Westerstadshamrik	245-246, 254-255, 276, 279, 285, 360, 362-363, 366, 367, 369, 395
Weesp	479	Westerwarf	56, 80
Wegsloot	219, 242-246, 360, 364	Westerwolde	49, 67, 70-72, 82, 98, 177, 185, 205, 270, 331, 411, 417, 431
Weiwerd	181, 592	Westerwoldse A	71, 412-413, 431, 528, 600
Wenen	413, 482	Westerwijdterd	560-561
Werden, klooster	22, 216, 218, 220-221, 266, 354, 357	West-Europa	20, 29, 122, 596
- , abt	104, 286, 361	Westfaalse Kreits	174, 435
Werl, graven van	48	Westfaalse vrede	477, 482, 494
Werve, Willem van den	435	Westfalen, Westfalingen, Westfaals	5, 9, 66, 71, 90-91, 93, 142, 151, 162, 187-188, 195, 358, 372, 399, 403-404, 406, 409-412, 415, 417, 421, 431, 433, 452-453, 457, 460, 464, 474, 478-479, 497, 509, 518, 526, 528, 546, 562
Wesel	537	West-Friesland	527
<i>Westbahn</i>	497	Wetsinge	223
Westen, Frederick ter	439, 456, 474-476	Wetsingerzijlvest	370
Westendorp, Georgien van	578	Wettin, huis	321
Westerambt ('Westerompte')	61, 177, 379	Wevelinchoven, Floris van, bisschop van Utrecht	172
Westerbroek	209, 226, 228-229, 289, 292, 295-296, 298, 305-306, 376, 390, 505, 566, 581	Wezer	297, 300, 404, 410, 434, 453, 491, 506, 512-514, 528-529
Westerdiep (Reitdiep)	219, 255, 265-266, 279, 282	Wibben, Hayo	535
Westerdijk	233-234, 257-258, 263, 276, 312	Wibenaheerd	396, 398
Westereems	404, 410, 453, 464, 484, 490-491, 506, 510, 512-514	Wichers, Hendrik Ludolf	180
Westergo	52-53, 57, 73-76, 79, 330, 532, 574	Wicheringe	342
Westerhoogebrug	zie Noorderhoogebrug	- , Bartold	390
Westerkwartier	49, 58-61, 67, 241, 247, 262, 275, 282, 289, 305, 338, 360, 362, 364, 391, 531, 550-551, 562, 577	- , Geert	340, 342, 389-390
Westerlanden, de	209, 211	- , Jantien	338, 390
Westerlauwers Friesland	45, 48, 51, 55, 57, 59, 67, 72-76, 82-83, 107, 117-118, 123, 142, 182-183, 185-186, 197, 286, 319, 338, 402, 470, 518, 520-521, 523-524, 531, 537, 539-540, 549, 558, 560, 569, 587-591 (passim) zie ook Friesland	- , Johan	320, 338, 380-382, 389
Westerlee	68	- , Sweder	342, 390
Westerpartij	22-23, 310-311, 371	- , Willem	66, 180-181, 192, 340-342, 389-390
Westersingel	367	Wieringerwaard	235
		Wieringen	235

Wierum	247-249, 261, 265, 303, 314, 358, 365-366, 368, 371	Woldendorp	68, 525
Wierumerschouw	248, 261-262	Woldgebied	214, 227, 304, 356
Wigboldes, Ludeke Albert	240, 362-363	Woldsloot (Wildesloot; 'Elderwoldttmannen wateringe')	209, 211, 231-232, 238-240, 242-243, 245-246, 259, 274- 275, 357, 360, 363-365
Wiggerinck, Johan	475	Woldtil (Woltil)	255-257, 553
Wijnbrugge, Herman	203	Woldzijvest	379
Wijnne, H.A.	13, 571	Wolfsbarge	209, 228-229, 296, 298, 309, 356, 376, 392, 566, 581
Wijtwerd, commanderij te	561	Woltgraf	255-256, 260, 266, 281-282, 369
- , commandeur te	387	Woltjer, J.J.	571
Wilbrand van Oldenburg, bisschop van Utrecht	288, 296-297, 372	Wolvedijk	241, 250-251, 255, 269, 271, 275-276, 362
Wildesloot	zie Woldsloot	Woortmanslaan	228
Wilhelmi		Workum	183
- , Henricus	448	Worms	425-426, 428
- , Hiëronymus	zie Frederiks	Wridema-	zie Vrydema-
Wilhelmina, molen te Noor- derhoogebrug	396	Wybelsum	413
Wilkes, Thomas	200, 576	Wycheri, Johannes	381
Willem II, graaf van Holland, koning van Duitsland	407	Wyfrink, Johan	95, 176, 577
Willem Lodewijk	zie Nassau		
Willemsen, Willem	557	Y	
Wilp, De	551	Yde	209, 211
Wincken, Haro	475	Ypeij, A.	323
Winschoten	68-69, 71, 181-182		
Winschoterdiep	98, 228, 482	Z	
Winsum	79, 81, 95, 183, 188, 247, 274, 303, 382, 525, 571, 575, 579	Zaagmuldersweg	309
Winsumerweg	302	Zandt, 't	93
Winter, P.J. van	231, 276	Zandt, Assuerus	389
Wittelte	356	<i>Zassmarckeden</i>	410
Wittewierum	261, 280, 373	Zeeland, Zeeuws	25, 33, 60, 62, 107, 143, 260, 478, 518-519, 521, 541, 572
- , abt	52, 288-290, 292, 387	Zeelanden, Friese	52-53, 68, 93, 306 zie ook Friesland
- , klooster	18, 298, 411	Zernikeburcht	284, 294, 302
Wittmund	403, 434, 443, 467	Zernike-complex	279
Wold	zie Drenterwolde	Zernikelaan	282-283, 294, 304, 377
Wold en Go	zie Gorecht	Zevenwouden (Zevenwol- den)	76, 123, 524, 532, 573-574
Wold-Oldambt	49, 51, 68-69, 71, 176, 329 zie ook Oldambt		
Wolddiep	365		
Wolddijk	220, 223-224, 285, 302-303, 359, 371-372, 396		

Zierikzee	99, 180, 184
Zijl (te Dokkum)	550, 581
Zijlvesterveg	256, 267, 273, 553
Zonck, Anthonis	435
Zoutkamp	68-69, 71, 525, 561
Zürich	140
Zuidbroek	408, 498
Zuid-Duitsland	96, 502
Zuidelijke Nederlanden	478, 485, 518, 522
Zuidenveld	235
Zuiderbuurschap (Neerwolde)	234, 236-237, 243, 361, 363
Zuiderveen	182
Zuiderweg	244, 362, 364
Zuiderzee	36, 235, 524
Zuidhoen	237, 363, 365, 367, 378
Zuidhorn	81, 263, 273, 362, 550, 553
Zuidlaardermeer	206, 228-229, 345, 353, 359
Zuidlaarderweg	359
Zuidlaren	64, 180, 292, 295-296, 309, 313, 345, 359, 377
Zuidwending (onder Hoogkerk)	580
Zuidwolde	223-224, 226-228, 285, 292
Zuidwolderzijlvest	379
Zutphen	48, 151, 179, 429, 435, 526, 528, 530, 536, 575
Zwaagsterzijl	525
Zwaben	141
Zweden	100, 195
Zwingli	140
Zwitserland	195
Zwolle	25, 107, 142, 172, 322-323, 392, 427, 435, 463, 546, 573

AANTEKENING BIJ DE KAARTEN EN PLATTEGRONDEN

Een van de lastigste opgaven die zich bij het maken van de kaartjes voordeden, was het beantwoorden van de vraag of de topografische informatie uit het verleden in relatie moest worden gebracht met de huidige situatie en zo ja, hoe dat dan het beste zou kunnen. In eerste instantie gingen Henk Kampen en ikzelf ervan uit dat we de oude toestand, bekend of hypothetisch, steeds op een moderne kaart of stadsplattegrond moesten projecteren. Op die manier zouden we duidelijk kunnen maken over welke plek het telkens ging en zouden we menig lezer verrassen met de onvermoede historische achtergrond van een hem overigens welbekende plaats. We stuitten echter al gauw op een ernstig bezwaar. Het bleek in veel gevallen vrijwel onmogelijk de topografische informatie op een overtuigende manier te presenteren zonder de daarbij passende historische context te laten zien. Deze context bestaat vooral uit verkavelingspatronen en sporen van verdwenen landschapselementen, zoals wegen, dijken en, vooral, natuurlijke en kunstmatige waterlopen. Binnen het bebouwde stadsareaal

zijn vele daarvan vrijwel restloos opgeruimd. Buiten de bebouwde kom wordt het beeld dikwijls ernstig verstoord door grootschalige infrastructurele elementen, zoals kanalen, (spoor)wegen en baggerdepots. Om deze reden is er niet voor gekozen om in dit boek één enkele werkwijze consequent toe te passen, maar hebben wij in elk geval afzonderlijk bekeken hoe we de gegevens het beste konden presenteren. Vaak is de situatie uit de negentiende eeuw of de eerste helft van de twintigste eeuw als referentiekader gekozen. De plattegronden uit die tijd geven immers een beeld van het betreffende gebied voordat het tot grootschalige ingrepen kwam. Een enkele 'moderne' toevoeging, zoals een spoorbaan, een kanaal of een snelweg moet in dergelijke gevallen de lezer enig houvast geven bij de oriëntatie. Slechts bij uitzondering is de oude situatie ingetekend op uitsneden uit de hedendaagse stadsplattegrond, die ons ter beschikking zijn gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken van de gemeente Groningen.

ZUSAMMENFASSUNG

Die vier Aufsätze, die in diesem Buch unter dem Titel 'Een stad apart' veröffentlicht werden, stehen für sich selbst, obwohl die erste Studie einige allgemeine Motive aus der Groninger Stadtgeschichte behandelt und als ein Rahmen für die andere gemeint ist.

Der ersten Arbeit, die, wie das Buch selbst 'Een stad apart' zum Titel hat, liegt der Gedanke zugrunde, dass die periphere Lage Groningens in Bezug auf Utrecht, Brüssel und Den Haag, 'den Zentren der Macht', mit denen die Stadt im Laufe der Jahrhunderte zu tun gehabt hat, ihre Auswirkung auf die Entwicklung Groningens gehabt haben muss. Für eine Reihe von Landesherrn (*in spe* oder in der Realität) war Groningen einfach zu weit weg, um ihre Herrschaft hier gründen und ausbauen zu können. Auch nachdem die Stadt sich höheren Machthabern zu unterwerfen gezwungen war, fiel es der Regierung jener mächtigen Fürsten, Karl V. und Philipp II., schwer, die Staatsgewalt in Groningen und den 'Ommelanden' in der Praxis zu etablieren. Dieser Umstand hat nicht nur den Gang der Dinge beeinflusst, er hat auch seine Auswirkung auf die Eigenart der Stadt und auf die Einstellung und Vorstellungswelt der Groninger gehabt.

Diese Effekte werden in drei Kapiteln erörtert. Das erste handelt von der starken Neigung der Groninger zur Autonomie und von dem Erfolg, den sie lange Zeit in ihrem Streit um die Selbständigkeit ihrer Stadt hatten. Das zweite Kapitel behandelt die zentrale Stellung der Stadt in Hinblick auf ihre Umgebung und die Dominanz, die sie sich über die umliegenden friesischen Gebiete erwarb. In diesem Zusammenhang war wichtig, dass nicht nur die Stadt Groningen selbst faktisch 'herrenlos' war, sondern dass es auch in der weiten Umgebung keinem einzigen Landesherrn gelungen ist, solide und dauerhafte Obrigkeitsstrukturen zu gründen. Die Groninger und ihre Nachbarn waren daher genötigt, selbst die Verbände zu

schaffen, die ihnen die Möglichkeit gaben, gemeinsame Probleme durch gemeinsamen Einsatz zu bewältigen. Es werden die verschiedenen Formen erörtert, in denen die Beziehungen Groningens mit den umliegenden Landsgemeinden Gestalt gewannen: Zusammenarbeit auf der Grundlage von Verträgen mit den 'klassischen' Ommelanden (Hunsingo, Fivelgo und Westerkwartier) und unterschiedlichen Partnern im Westerlauwerschen Friesland, und Oberherrschaft in Bezug auf die 'Stadthurisdiktionen' Gorecht und Oldambt. Selbstverständlich spielt in diesem Zusammenhang auch das verfallene Groninger Stapelrecht eine Rolle. Zum Schluss behandelt das dritte Kapitel die interne Organisation der Stadt Groningen. Das Fehlen einer effektiven, der Stadt übergeordneten Obrigkeit hatte zur Folge, dass wir in den Verhältnissen innerhalb Groningens auch noch zu späterer Zeit vormoderne 'kommunale' Strukturen nachweisen können, in denen die aktive Anteilnahme der Bürger und anderen Einwohner an der städtischen Gemeinschaft und ihr starker Einfluss auf den vom Magistrat verfolgten Kurs die am meisten auffallenden sind. Die Eroberung der Stadt Groningen durch Wilhelm Ludwig von Nassau und Moritz von Oranien 1594 machte mit dem Volke als politischem Faktor ein Ende und hatte zur Folge, dass auch in dieser Stadt die Gestaltung der Politik und die Verwaltung in die Hände einer elitären Oligarchie gerieten.

Die zweite Abhandlung, 'Groningens eerste parel' ('Die erste Perle Groningens'), beantwortet die Frage, wie die Stadt Groningen die Herrschaft über das Gorecht (umfasst heute die Stadt Groningen und die Gemeinden Haren und Hoogezeand-Sappemeer) erworben hat. Ehe der Leser hierüber informiert wird, macht er zweimal einen Rundgang entlang der Grenzen des Gebiets um zu erfahren, wie diese zustande gekommen sind. Dabei treten einige Linien zutage, die einen neuen Blick auf die Okkupationsgeschichte dieser Gegend und auf die In-

teressen, um die man sich im späten Mittelalter gestritten hat, eröffnen. Die am meisten auffallenden Elemente sind neue Hypothesen über die Einrichtung des Landes in der unmittelbaren Nähe der Stadt, über die Funktion der Burgen im städtischen Umfeld und über die Rolle der Ommelander Friesen im Kampf um die Befreiung der jungen Stadt Groningen aus der Gewalt ihres Herrn, des Utrechter Bischofs. Die Schwäche des Bischofs als weltlicher Fürst hat dazu geführt, dass die Stadt Groningen die Herrschaft im Gorecht erwerben konnte. Nach einer chaotischen Episode, in der verschiedene Landesherren versucht haben, sich der Stadt zu bemächtigen, musste der Magistrat den Habsburger Karl V. als Oberherrn anerkennen, aber es gelang den Groningern, vom Kaiser die formelle Bestätigung ihrer Herrschaft über das Gorecht zu erwerben. Seitdem war die Verwaltung in den Händen der Groninger Stadtväter. Später, in der ersten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts, verschaffte der Besitz dieser obrigkeitlichen Rechte über dieses Gebiet der Stadt eine günstige Ausgangsposition bei der Erschließung und Nutzung der Fehne, die sich an der südöstlichen Flanke des Gorechts erstreckten.

Der dritte Aufsatz, 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', erzählt die Geschichte eines langwierigen Konflikts zwischen den Städten Groningen und Emden. Im Laufe des fünfzehnten Jahrhunderts wurde Groningen mehr als vorher an den Ereignissen im Emsgebiet beteiligt. Es wuchs auch das schon vorhandene Interesse der Städter an Westfalen, das über die Ems einfach zugänglich war. Am Anfang des sechzehnten Jahrhunderts wurden in Emden Massnahmen getroffen, die von den Groningern für unberechtigte Handelshemmnisse gehalten wurden. Der Groninger Magistrat wusste die zentrale Regierung der Habsburgischen Niederlande in Brüssel dazu zu bringen, dass sie Schritte unternahm, um die Ostfriesen zur Aufhebung der missbilligten Massnahmen zu zwingen. Solange es für 'Brüssel' auch andere Motive gab, um sich mit Ostfriesland zu beschäftigen, durfte die Stadt Groningen hoffen, dass sie letztendlich als Siegerin aus dem Konflikt hervorgehen könnte. Politische Entwicklungen auf hohem Niveau führten jedoch dazu, dass das Interesse der Regierung für das Problem im abgelegenen Norden allmählich nachliess. Die Ostfriesen benutzten auf geschickte Weise die veränderte Situation und wussten vom Kaiser eine offizielle Bestätigung ihrer Gewalt über die Ems zu bekommen. Die Folge war nicht nur, dass die Groninger dem Emdener Stapelrecht unterworfen

blieben, sondern auch, dass in der Ems eine Grenze gezogen wurde, deren Verlauf dem westlichen Nachbarn nicht gefallen konnte. Zurzeit spielt die Grenzfrage aber kaum eine Rolle. Die Praxis zeigt, dass die Niederlande und Deutschland auch ohne formelle Lösung dieser Frage auskommen können.

Der vierte und letzte Aufsatz, 'Dansen om de bruid' ('Tanz um die Braut'), behandelt eine unbekannte Episode aus dem niederländischen Aufstand gegen Philipp II. Die Stadt Groningen stand in den Jahren 1580-1594 an der Seite des spanischen Königs und das Groningerland und Drenthe dienten als Basis für Ausfälle der königlichen Streitkräfte in das Westerlauwersche Friesland. Dort war die Gewalt zwar in den Händen der Anhänger der Staaten, aber die Bevölkerung hatte sich noch keineswegs einhellig für den Aufstand entschieden. Es gab unter den reformierten Groningern und Ommelandern, die ins Exil gegangen oder verbannt worden waren, nur wenige, die ihre Zuversicht auf die Regierung der Generalstaten setzten. Auch dem friesischen Statthalter Wilhelm Ludwig gegenüber war ihre Haltung eher misstrauisch. Genau wie die friesischen Reformierten setzten sie ihre Hoffnung auf Königin Elisabeth von England und ihren Favoriten, den Grafen von Leicester. Wilhelm Ludwig wollte jedoch zeigen, dass auf ihn Verlass war und dass er tatsächlich bereit und im Stande war, gegen den grossmächtigen König von Spanien und seine Anhänger aufzutreten. Im Frühherbst von 1587 unternahm er einen Versuch, die Stadt Groningen mit Hilfe einer List zu erobern und liess dafür einen detaillierten Plan aufstellen. Dass das Unternehmen fehlschlug, war nicht einer unzulänglichen Vorbereitung zuzuschreiben, sondern dem unerwartet hohen Wasserstand an einer entscheidenden Stelle, der auf dem *moment suprême* den Aufmarsch der Staatlichen Streitkräfte verhinderte.

Das Buch endet mit einigen Bemerkungen über die Kontroverse zwischen der Stadt Groningen und den Ommelanden, über den die Gesellschaft in der behandelten Zeit kennzeichnenden Konservatismus und über den begrenzten Horizont der Politiker jenes Zeitalters.